

AARDE AAN DE MENS

Dierethiek en milieufilosofie

ter voorbereiding op het eindexamen filosofie havo 2026-2029

Inhoudsopgave

Voorwoord

Inleiding op het thema 'mens, dier en milieu'

Eindterm 1-3

Kwestie 1: Verschilt de mens van andere dieren?

met Primaire tekst 1: Lori Gruen over het gebruik van gereedschappen door dieren

Eindterm 4-9

- Introductie
- Positie 1: De mens is een dier dat kan denken
 - > Aristoteles
- Positie 2: Dieren zijn niet meer dan (complexe) machines
 - > Descartes
- Positie 3: Het zit in de aard van de mens om cultuur te scheppen
 - > Plessner
- Positie 4: Het verschil tussen mensen en andere diersoorten is een kwestie van gradatie, niet van soort
 - > De evolutionaire theorie van Darwin en Gruen

Opgenomen in proefkatern

Kwestie 2: Hoe om te gaan met dieren?

met Primaire tekst 2: Peter Singer over de vraag of dieren pijn kunnen voelen

Eindterm 10-15

- Introductie
- Positie 5: Het leed en *genot* van dieren moet net zo zwaar worden meegewogen in morele keuzes als dat van mensen
 - > Singers utilisme
- Positie 6: Ieder wezen dat subject van een leven is/bewustzijn heeft, heeft bepaalde rechten, en mag nooit louter als middel tot een doel worden gebruikt
 - > Regans plichtethiek
- Positie 7: We hebben andere plichten naar onze huisdieren dan naar andere dieren, omdat we een speciale band met ze hebben
 - > Zorgethiek van Donovan & Adams
- Positie 8: Elk dier moet zich kunnen ontplooiën naar eigen aanleg
 - > Moderne deugdethiek in navolging van Aristoteles

Kwestie 3: Wat is de waarde van de natuur?

met Primaire tekst 3: *Vogel met 'denken als een berg'*

Eindterm 16-20

- Introductie
- Positie 9: Alle levende wezens behoren tot de morele cirkel
 - > Taylors biocentrisme
- Positie 10: Waarde moet toegekend aan de ecosfeer en alle levende en niet-levende onderdelen daarvan
 - > Leopolds ecocentrisme
- Positie 11: We moeten helemaal afstappen van het concept natuur en spreken over onze omgeving inclusief de bebouwde wereld om ons heen
 - > Vogels postnaturalisme

Opgenomen in proefkatern

Kwestie 4: Hoe kunnen we de samenleving inrichten om te zorgen voor een rechtvaardige verdeling van natuurlijke hulpbronnen?

Eindterm 21-25

- Introductie
- Positie 12: Milieuproblemen moeten zo veel mogelijk via de markt worden opgelost
 - > Ecolibertarisme
- Positie 13: Natuurlijke hulpbronnen moeten rechtvaardig worden verdeeld
 - > Pogges liberaal-egalitarisme
- Positie 14: Er is een autoritair systeem nodig om milieuproblemen adequaat op te lossen
 - > Ophuls' eco-autoritarisme
- Positie 15: Gemeenschappen moeten over hun eigen leven en omgeving kunnen beslissen
 - > Bookchins communalisme

Kwestie 5: Kunnen we milieu- en klimaatproblemen oplossen met technologie of is er een fundamenteel andere verhouding tot de natuur nodig?

Eindterm 26-30

- Introductie
- Positie 16: Lokale gemeenschappen en landbouwpraktijken zijn een duurzaam en eerlijk alternatief voor de globaliserende economie
 - > Berry's localisme
- Positie 17: Natuurbescherming moet een toewijding zijn aan sociale rechtvaardigheid, bio- en culturele diversiteit, en het geloof in de samenhang van alles wat leeft
 - > Shiva's anti-imperialistische benadering
- Positie 19: Het rationalisme is bepalend voor de onderdrukking van vrouwen en de natuur
 - > Plumwoods ecofeminisme

Examentraining

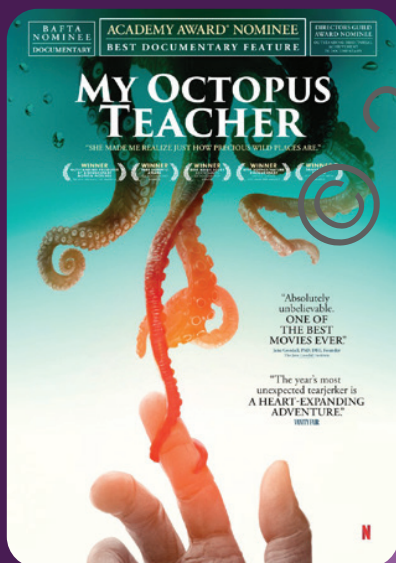

KWESTIE 1: Verschilt de mens van andere dieren?

*‘Er is geen eenduidig
ethisch standpunt over
hoe we moeten denken
over dieren en hoe we
met ze omgaan.’¹*

- Lori Gruen -

¹ Uit: Lori Gruen, *Ethics and Animals: An Introduction* (2021). Eigen vertaling.

De Netflixdocumentaire *My Octopus Teacher* (2020) gaat over de band tussen filmmaker Craig Foster en een jonge octopus. Elke dag duikt Foster bij de Zuid-Afrikaanse kust, waar hij een octopus tegenkomt. Ze leren elkaar te vertrouwen en Foster krijgt steeds meer te zien van hoe ze leeft, eet, slaapt en soms vecht voor haar leven. Hij leert van haar hoe mensen zelf onderdeel kunnen zijn van de aarde, in plaats van alleen toeschouwers of gebruikers.

Begrippen bij deze kwestie

animale geesten
binnenwereld
brede definitie van moraliteit
buitenwereld
causaliteit
centrisch
cultuur
descriptief
deugdethiek
dierethiek
evolutionair proces
ex-centrisch
gradueel
ladder van het leven
medewereld
menselijke exceptionaliteit
natuurlijke selectie
pijnappelklier
positionaliteit
rationele ziel
regelmaat
res cogitans
res extensa
sensitieve ziel
smalle definitie van moraliteit
substantiedualisme
taal en moraal
telos
theory of mind
uniformiteit
vegetatieve ziel

Filosofen bij deze kwestie

Aristoteles (384-322 v.Chr.)
René Descartes (1596-1650)
Helmuth Plessner (1892-1935)
Charles Darwin (1809-1882)
Lori Gruen (1962)

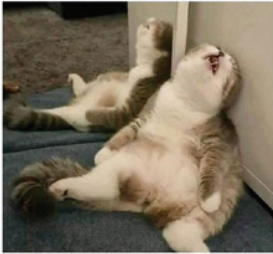

Kijken, lezen, denken bij deze kwestie

We maken graag memes van grappige foto's of filmpjes van dieren. We kennen ze menselijke emoties, gedachten

of gedragingen toe en daarmee antropomorfiseren we ze. We vinden (of willen) dus al dat dieren ook menselijke trekjes hebben; maken we onszelf daarmee minder uniek ten opzichte van dieren?

When you need to clean but have no motivation so you just sit there for a while like

Een hulphond, -paard of -aap is niet alleen een gezelschapsdier, maar heeft ook een baan. Het dier ondersteunt een mens met een beperking, bijvoorbeeld bij blindheid, slechthorendheid of mobiliteitsproblemen. Als een dier ook kan functioneren met of zelfs als een mens, waarin verschillen dier en mens dan nog van elkaar?

De tuin der lusten (ca. 1485) is middeleeuws drieluik van Jeroen Bosch dat vandaag nog altijd fascineert, en waar kenners het nog steeds niet eens zijn over de betekenis. We zien links Adam en Eva uit de Bijbel, in het middenpaneel een tuin waar alles in overvloed is, en rechts de hel waar mensen gestraft en verslonden worden. Maar in de tuin vliegen vissen door de lucht, leven dieren zo groot als mensen met elkaar samen, zijn er reusachtige vruchten en worden mensen gevoed door vogels. Waarin de mens hierin van andere dieren verschilt, is moeilijk te zeggen...

Een moderne bewerking van de Griekse en Romeinse mythologie: de Netflixserie *Kaos* (2024).

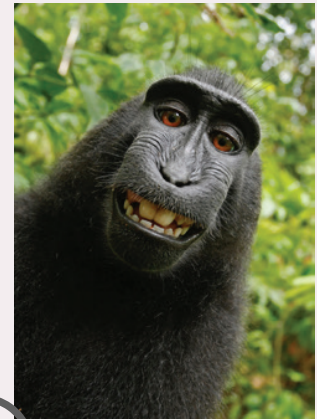

De Metamorfofen (ca. 8 n.Chr.) van Ovidius is een verzameling mythologische gedichten in het Latijn. De gedichten zijn een eindeloze bron van inspiratie voor kunstenaars door de eeuwen heen geweest, van de middeleeuwen tot nu. Hoofdzakelijk gaat het om liefde en lust tussen goden en mensen, en om die hartstochten te vervullen (of te dwarsbomen) veranderen ze voortdurend van gedaante; naar dieren, planten, stenen of rivieren. Zo vervaagt de grens tussen mens, dier, natuur en het goddelijke steeds meer. Daarmee sluit Ovidius zich aan bij de filosofische overtuiging van Pythagoras (die je vast nog wel kent van wiskunde) dat alles op aarde met elkaar verbonden is, en mensen en dieren van ziel kunnen wisselen en terugkomen na de dood (reïncarnatie).

1.1 David Slater tussen de apen in Indonesië (2011).

1.2 Naruto's selfies.

De zaak Naruto: een aap met auteursrecht?

In 2011 reisde de Britse fotograaf David Slater naar de Indonesische jungle om bedreigde apen te fotograferen. Tijdens zijn bezoek greep een vrouwelijke kuifmakaak, die later de naam Naruto kreeg, zijn camera en maakte honderden foto's, waaronder verschillende selfies. Slater was aanvankelijk enthousiast, want de foto ging de wereld over. Maar toen Wikipedia de afbeelding zonder zijn toestemming publiceerde, ontstond een juridisch conflict. Wikipedia stelde dat Naruto de foto had genomen en daarom het auteursrecht bezat, waardoor Slater geen aanspraak kon maken op de afbeelding.

De dierenrechtenorganisatie PETA daagde Slater in de Verenigde Staten voor de rechter. Volgens de Amerikaanse auteursrechtwetgeving behoort het eigendom van een foto toe aan degene die deze maakt. PETA betoogde dat Naruto's intellectuele eigendom was geschonden, vooral omdat Slater de selfie had opgenomen in zijn boek *Wildlife Personalities*. Slater verdedigde zich door te wijzen op de duizenden euro's die hij had geïnvesteerd in de reis naar Indonesië en zijn afhankelijkheid van fotografie voor zijn inkomen. De zaak sleepte twee jaar voort. Uiteindelijk oordeelde de rechter dat auteursrecht alleen geldt voor mensen, en dus niet voor dieren. Tegelijkertijd kon ook Slater de foto niet claimen, omdat hij deze niet zelf had gemaakt. Er werd een schikking getroffen: Slater beloofde 20% van zijn toekomstige inkomsten te doneren aan de bescherming van Naruto's leefgebied. Door de hoge juridische kosten ging hij echter failliet.

Deze zaak roept fundamentele vragen op over de mens-dierverhouding. Er zijn twee manieren om hiernaar te kijken: descriptief en normatief.

- Een **descriptieve** benadering betekent dat je beschrijft wat er feitelijk is gebeurd, zonder daar een oordeel over te vellen. Een beschrijvende uitspraak in deze zaak zou zijn: "Een aap heeft een camera gepakt en per ongeluk een foto gemaakt." Dit is een neutrale weergave van de feiten, zonder te zeggen of dat goed of fout is.
- Een **normatieve** benadering betekent dat je niet alleen beschrijft wat er is gebeurd, maar ook voorschrijft wat de gevolgen of implicaties daarvan zouden moeten zijn. Het stelt regels op basis van waarden en overtuigingen. Een normatieve uitspraak over deze zaak zou zijn: "Naruto maakte toevallig een selfie, maar beseft niet eens wat dat is. Een fotograaf weet dat wel. Alleen mensen kunnen auteursrechten hebben, omdat zij bewust en doelgericht fotograferen." Dit is geen neutrale beschrijving, maar een stelling over hoe we de situatie juridisch en ethisch moeten interpreteren.

In dit geval leidt de normatieve benadering tot een bredere discussie over **menselijke exceptionaliteit**: het idee dat mensen een unieke positie innemen vanwege eigenschappen zoals rationeel denken en moreel besef. Veel mensen vinden het absurd dat een aap auteursrechten zou kunnen hebben, omdat Naruto als dier niets aan eigendom zou hebben. Toch roept de zaak vragen op over dierenrechten en hun status: als dieren geen eigendomsrechten kunnen hebben, welke rechten hebben ze dan wél?

1.3 Lori Gruen.

Lori Gruen (1962) is hoogleraar aan de Wesleyan University in Middletown, Connecticut. In haar jeugd was ze dierenactiviste en bevrijdde ze dieren die in gevangenschap werden gehouden. Daarover schreef zij een boek met **Peter Singer** (zie kwestie 2). Haar filosofische werk ligt op het snijvlak van ethische en politieke theorie en praktijk. Gruen kiest kwesties die te maken hebben met mensen die traditioneel vaak over het hoofd worden gezien in onderzoek: vrouwen, mensen van kleur, gevangenen en niet-menselijke dieren. In haar boek *Ethics and Animals: An Introduction* (2011) verwerpt ze het idee van menselijke exceptionaliteit. Ze bestempelt verschillen die wel tussen mens en dier zouden bestaan als moreel onbelangrijk. Gruen benadrukt dat debatten over de zogenaamde exceptionaliteit van de mens steeds volgens een bepaalde structuur verlopen. In primaire tekst 1 doet zij dat via het voorbeeld van het vermogen om gereedschap te maken en te gebruiken.

Menselijke exceptionaliteit en dierethiek

De vraag: verschilt de mens van andere dieren?, wordt vanuit vier verschillende posities beantwoord. Bij de eerste twee is het argument van menselijke exceptionaliteit doorslaggevend. **Aristoteles** denkt dat de natuur hiërarchisch ingedeeld kan worden met de mens aan de top omdat de mens kan denken en over taal beschikt, waardoor hij als enig wezen morele afwegingen kan maken. **René Descartes** beweert dat zowel mensen als dieren onderhevig zijn aan natuurwetten,

maar dat de mens als enige een ziel heeft die zich aan die wetten onttrekt.

Helmuth Plessner daarentegen verwerpt het menselijk exceptionalisme. Hij denkt als filosofisch antropoloog dat mens en dier van elkaar onderscheiden kunnen worden vanwege verschillende **positionaliteiten**: het dier valt samen met zijn natuur, terwijl de mens op zichzelf kan reflecteren en daardoor cultuur kan scheppen. **Charles Darwin** vindt dat mensen en dieren onderdeel zijn van hetzelfde **evolutionaire proces** en daarom slechts gradueel van elkaar verschillen. Daarop bouwt **Lori Gruen** voort. De mens is volgens haar niet exceptioneel en aanwijsbare verschillen met andere dieren zijn moreel niet relevant. Zij wil aantonen dat descriptieve claims onterecht leiden tot het normatieve idee dat de mens superieur is aan andere dieren.

Deze kritiek op menselijke exceptionaliteit vormt de basis van de **dierethiek**. Filosofen zoals Gruen pleiten ervoor om bepaalde negatieve rechten – zoals bescherming tegen willekeurige gevangenschap, schade en dood – uit te breiden naar dieren die sterk op mensen lijken, zoals chimpansees. Volgens haar moet ethiek niet alleen theoretisch blijven, maar ook toepasbaar zijn in de praktijk om tot nieuwe morele inzichten te komen.

VERWERKINGSVRAGEN

1. Leg uit waarom Wikipedia en PETA vonden dat Slater geen auteursrecht had op de foto.
2. In de tekst worden de begrippen descriptief en normatief uitgelegd. Geef in je eigen woorden een voorbeeld van elk, los van de zaak Naruto.
3. Wat wordt bedoeld met menselijke exceptionaliteit? Noem twee filosofen die deze visie ondersteunen en leg uit hoe zij de unieke positie van de mens onderbouwen.
4. Volgens Lori Gruen leiden descriptieve claims vaak tot normatieve oordelen. Wat bedoelt ze hiermee, en hoe gebruikt ze dit argument om rechten voor dieren te verdedigen?

Opgave 1: Lijdend en leidend

eindterm 4

1.4 Pablo Picasso, *Guernica* (1937).

Gebruik afbeelding 1.4.

Tijdens de Spaanse Burgeroorlog werd op 26 april 1937 de Spaanse stad Guernica gebombardeerd door Duitse en Italiaanse gevechtsvliegtuigen. Het opzettelijk bombarderen van burgers en dieren was nog niet eerder gebeurd. De schilder Pablo

Picasso maakte daarop het schilderij *Guernica*, dat de gruwelijkheden van het bombardement laat zien. Getroffen menselijke en niet-menselijke dieren bepalen de afbeelding.

5. Leg uit waarom Picasso's *Guernica* zowel descriptief als normatief is.

Primaire tekst 1, Lori Gruen over het gebruik van gereedschappen door dieren

Vertaling van: *Ethics and Animals: An Introduction* (2011).

1 Lange tijd is gedacht dat mensen de enige wezens zijn met het vermogen om gereedschap te maken en te gebruiken. Juist deze vaardigheid werd gezien als een kenmerk van onze unieke intelligentie. Er is zelfs ooit voorgesteld om onszelf te classificeren als *Homo faber* – de mens als gereedschapsmaker – in plaats van als *Homo sapiens* – de wijze mens – om daarmee onze bijzonder creatieve en intelligente aard te benadrukken.

2 Het idee dat mensen de enige dieren zijn die gereedschap gebruiken, werd halverwege de jaren zestig voor het eerst in twijfel getrokken. Jane Goodall deed toen in haar Gombe-onderzoekscentrum in Tanzania een opmerkelijke ontdekking. Ze zag dat chimpansees bladeren van dunne takken verwijderden en de kale twijgen gebruikten om termieten uit termietenheuvels te hengelen. Een chimpansee fabriceerde het gereedschap, stak het in de termietenheuvel, en haalde de twijg zodra de termieten erop waren geklommen voorzichtig op uit de heuvel om de

met termieten bedekte twijg direct daarna tussen zijn tanden door te trekken. Zo zorgde hij voor een eiwitrijke maaltijd.

3 Gedragsonderzoekers begonnen te zien dat ook andere dieren, zelfs vogels, gereedschappen gebruikten. Zo zijn er Nieuw-Caledonische kraaien waargenomen die in het wild stokken als gereedschap gebruiken. En in een laboratorium verboog een ongetrainde vrouwelijke kraai een stuk draad tot een haak waarmee ze een emmer met voedsel uit een buis kon halen. Er zijn varkens geobserveerd die schors en stokken gebruiken om graven en nesten te bouwen en ze lijken hun kennis van gereedschappen ook door te geven aan andere varkens. De dolfijnensoort die zwemmers redde van een grote witte haai staat ook bekend om zijn gebruik van gereedschap. In Australië zijn waarnemingen gedaan van tuimelaar-dolfijnen die zeesponzen als gereedschap gebruiken. Met de sponzen op hun snuit duiken ze naar de bodem van diepe geulen en steken ze hun gesponste neus in de zanderige oceaانبodem om de kleine vissen die daar leven de geul uit te drijven. Vervolgens laten ze hun sponzen vallen, eten de vis en halen hun sponzen op voor een volgende ronde. Volgens de wetenschappers die de dolfijnen bestuderen, kunnen ze met de sponzen op hun neus veel meer zand wegvegen dan zonder.

4 Het zijn opwindende observaties, die meestal echter worden afgedaan als geen échte weerlegging van het idee van menselijke uniciteit. Ja, dieren gebruiken eenvoudig gereedschap. De termietenhengels van chimpansees, de voedselhaken van de Nieuw-Caledonische kraaien, de schoppen van de varkens en de visponzen van dolfijnen zijn voorbeelden daarvan. Maar alleen mensen ontwikkelen multifunctionele gereedschapskits om verschillende doelen mee te bereiken. En dieren doen dat niet.

Of toch wel?

5 Christopher Boesch en zijn collega's observeerden chimpansees die een steen gebruikten om een noot te kraken en vervolgens een stok om het eetbare nootvlees eruit te pulken. De chimpansees gebruikten verschillende gereedschappen na elkaar om hun doel te bereiken, ze hadden dus een gereedschapskit ontwikkeld. Japanse primatologen zagen chimpansees die sponzen maakten van bladeren om water mee op te zuigen. Als het water buiten hun bereik was, duwden de chimpansees de bladspunten met stokken in de moeilijk bereikbare gebieden. Er zijn chimpansees in Congo waargenomen terwijl ze gereedschapskits gebruikten die bestonden uit twee soorten stokken – een dikke om een gat in een mierenest mee te maken en een dunne, flexibele om de mieren mee op te vissen. Als de chimpansees het nest eenvoudigweg zouden openbreken, zouden de mieren kunnen gaan zwermen en pijnlijke beten toebrengen en dan zouden de chimpansees minder mieren te eten hebben. De chimpansees combineren dus verschillende tools om hun doelen te bereiken.

6 Ook kraaien combineren gereedschappen, zo is waargenomen. In een laboratoriumexperiment uitgevoerd in Nieuw-Zeeland kregen kraaien uit Nieuw-Caledonië een korte stok (en een nutteloze steen), een gereedschapskist met een langere stok waar de vogel met haar snavel in kon maar niet met haar hele kop, en een stuk voedsel begraven in een gat dat niet kon worden bereikt met de korte stok maar wel met de langere stok. Om het voedsel te krijgen, zou de vogel eerst de korte stok moeten gebruiken om de lange stok uit de gereedschapskist te halen en vervolgens de lange stok naar het begraven voedsel moeten dragen om het eruit te halen. Zes van de zeven kraaien probeerden meteen de lange stok met de korte stok te pakken, en vier lukte het bij de eerste poging al het voedsel te pakken te krijgen.

7 Dat apen en vogels verschillende gereedschappen combineren om problemen op te lossen, is een duidelijke aanwijzing dat mensen niet de enige gereedschapsgebruikers in het dierenrijk zijn.

8 Diegenen die vasthouden aan het idee dat het gebruiken van gereedschap mensen uniek maakt, hebben steeds verfijndere onderscheidende kenmerken bedacht. Zo is geopperd dat alleen menselijk gereedschapsgebruik aan culturele trends onderhevig is. In reactie daarop brachten primatologen die onderzoek doen naar chimpansees in Afrika naar voren dat er ook culturele verschillen bestaan in de manier waarop verschillende groepen chimpansees, op verschillende locaties, gereedschap gebruiken. Toen de directeurs van negen langlopende chimpansee-onderzoekslocaties in Afrika hun aantekeningen vergeleken, identificeerden ze negenendertig gedragspatronen als culturele varianten, en deze variaties konden niet worden verklaard door de ecologie of de omgeving. Zo is het mogelijk dat de ene groep wilde chimpansees noten met stenen kraakt en een andere groep, op een andere geografische plek, met hout, terwijl zowel stenen als hout beschikbaar zijn op beide locaties. En weer een andere groep eet misschien helemaal geen noten, ook al zijn ze beschikbaar. Victoria Horner en haar collega's besloten te onderzoeken of chimpansees in gevangenschap tekenen van culturele variatie in gereedschapsgebruik vertonen. En inderdaad, ze ontdekten dat als de dominante leden van de ene groep chimpansees een techniek voor het verkrijgen van voedsel kregen aangeleerd en de dominante leden van een andere groep een andere techniek met hetzelfde gereedschap, het specifieke gedrag geïntroduceerd bij de eerste groep zich binnen die groep verspreidde, terwijl het alternatieve foerageergedrag geïntroduceerd bij de tweede groep zich verspreidde binnen die andere groep. Deze resultaten duiden erop dat "een niet-menselijke soort unieke lokale culturen in stand kan houden, elk samengesteld uit meerdere tradities". De wetenschappers concludeerden: "Deze resultaten, samen met de observaties van chimpansees in het wild, impliceert dat chimpansees een rijk cultureel vermogen hebben".

9 Nog steeds niet tevreden bedachten menselijk exceptionalisten nu dat alleen mensen gereedschappen maken en verzamelen voordat ze een probleem tegenkomen. Maar bij die handige kraaien is gezien dat ze bijzonder functionele gereedschappen maken en deze dan enige tijd binnen hun bereik houden. Onderzoekers van Oxford observeerden kraaien in hun natuurlijke habitat met miniatuurcamera's en ontdekten dat een favoriet gereedschap gedurende een langere periode werd gebruikt en soms van de ene locatie naar de andere werd gevlogen.

10 Misschien gebruiken alleen mensen gereedschappen om een jacht te plannen en uit te voeren en maakt dat ons uniek? Plannen vereist immers een soort intelligentie die alleen mensen hebben. Maar nee, ook deze bewering van menselijke uniciteit is weerlegd door chimpansees die gereedschappen blijken te maken en gebruiken om te jagen. Op het Fongoli-onderzoekscen- trum in Senegal rapporteerde Jill Pruetz tweeëntwintig gelegenheden waarbij tien verschillende chimpansees, inclusief vrouwelijke chimpansees en jongeren, gereedschappen gebruikten om op bushbaby's (kleine primaten) te jagen. De Fongoli-chimpansees maakten zesentwintig verschil- lende speren, die elk in tot wel vijf stappen gemaakt moeten worden, waaronder het slijpen van de speerpunt. De chimpansees maken eerst de speren, nemen ze mee naar het jachtgebied en steken ze vervolgens krachtig in boomholten waar de bushbaby's nestelen. Pruetz meent zelfs te hebben gezien dat een moeder haar jong leerde gereedschap te maken en het jachttechnieken aanleerde. Zoals National Geographic meldde: "Sinds de jaren zestig weten wetenschappers dat chimpansees in staat zijn om gereedschap te maken en te gebruiken – gedrag dat ooit werd beschouwd als een

exclusief menselijke eigenschap. Nu [...] heeft onderzoeker Jill Pruetz gedrag gezien gericht op gereedschap maken waarmee de grens tussen apen en mensen nog verder vervaagt.”

11 De discussie over het gebruik van gereedschap heeft een zekere dialectische structuur: de voorstander van menselijk exceptionalisme benoemt een bepaald soort gedrag dat zou wijzen op een cognitieve vaardigheid of capaciteit die alleen mensen hebben. Dat wordt vervolgens weerlegd zodra dat gedrag wordt waargenomen bij andere dieren. De exceptionalist stelt daarop een verfijndere beschrijving voor van de exceptionele capaciteit en gedragingen die die capaciteit zouden kunnen onthullen, tot ook dat beschreven gedrag waar te nemen blijkt bij andere dieren. Discussies over andere kandidaat-capaciteiten voor uniciteit volgen dezelfde dialectiek. Zo is lang gedacht dat het gebruik van taal exclusief tot het domein van mensen behoort, maar is dit nu onderwerp van een debat dat behoorlijk lijkt op dat over het gebruik van gereedschap.

Opgave 2: Dialectisch over dieren

eindterm 5

Gebruik primaire tekst 1.

In deze tekst beschrijft Lori Gruen hoe het debat over dierethiek altijd volgens een dialectische structuur verloopt: telkens wanneer dierlijk gedrag wordt ontdekt dat eerder als typisch menselijk werd gezien, proberen voorstanders van menselijke exceptionaliteit nieuwe criteria te formuleren om de uniciteit van de mens te behouden. Vervolgens worden er nieuwe dierlijke voorbeelden gevonden, waardoor de definitie opnieuw aangepast moet worden, enzovoort.

6. Gruen beschrijft in de tekst de dialectische structuur van dit debat aan de hand van acht stappen. Noteer minstens vier opeenvolgende stappen aan de hand van een voorbeeld dat Gruen geeft, waarbij een menselijke eigenschap als uniek wordt voorgesteld, vervolgens door dierlijke observaties wordt weerlegd, en daarna verfijnd wordt om de uniciteit van de mens te behouden.

7. Bij welke verfijning van menselijke uniciteit uit de tekst past David Slaters houding tegenover Naruto het meest?

De laatste claim die voorstanders van menselijk exceptionalisme doen in deze tekst, is dat alleen mensen van tevoren plannen en gereedschap gebruiken voor de jacht. Gruen sluit het debat met de weerlegging dat chimpansees in Senegal speren maken, die bewerken in meerdere stappen en ze gebruiken voor de jacht. Ze kunnen daarmee dus wel degelijk plannen.

8. Wat is een normatieve implicatie van deze weerlegging, als gereedschapsgebruik niet langer exclusief menselijk is?

KWESTIE 3: Wat is de waarde van de natuur?

*‘Ons vermogen om
waarde in de natuur
te zien begint, net
als in kunst, bij haar
schoonheid.’¹*

- Aldo Leopold -

¹ Uit: Aldo Leopold, *A Sand County Almanac* (1949). Eigen vertaling.

Begrippen bij deze kwestie

antropoceen
antropocentrisme
biocentrisme
diepe ecologie
ecocentrisme
egalitaire theorieën
inherente waarde
landethiek
leefgemeenschap
milieufilosofie
morele verantwoordelijkheid
oppervlakkig ecologisme
postnatuurlijk
teleologisch centrum van het leven
waardensysteem

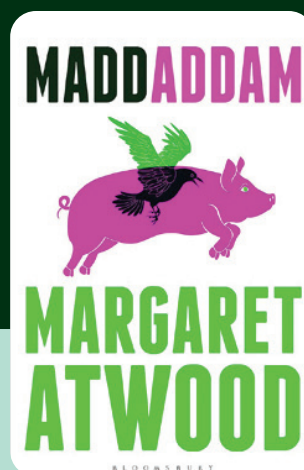
Filosofen bij deze kwestie

Paul Taylor (1923-2015)
Aldo Leopold (1887-1948)
Steven Vogel (1961)

Hoe divers, bijzonder
en bizar de natuur kan
zijn zie je in de video's
op het YouTube-kanaal
van Ze Frank. Van
kurkentrekkervormige
eendenpenissen tot
parasitaire sluipwes-
pen die kakkerlakken
veranderen in zombies
door gif te injecteren in
hun hersenen.

De trilogie *MaddAddam* (2013) is geen sciencefiction, maar futurefiction: Margaret Atwood schetst in haar roman een apocalyptische wereld waarin de voedsel- en farmaceutische industrie wordt gedreven door genetische manipulatie. Ecologische verzetsgroepen worden steeds radicaler en gewelddadiger, terwijl de aarde wordt bedreigd door klimaatverandering en dodelijke virussen. Te midden van deze chaos volgen we gewone mensen die – ieder op hun eigen manier – strijden voor een betere wereld.

Kijken, lezen, denken bij deze kwestie

De film *Wicked* (2024) vertelt het verhaal van Elphaba, de groene heks, die door anderen wordt gezien als slecht. In werkelijkheid vecht ze tegen onrecht en komt ze juist op voor onderdrukte dieren en magische wezens. Vragen die bij deze kwestie passen komen aan bod, zoals wie de waarde van natuur bepaalt, wat de morele status is van niet-menselijke wezens, en wie het recht heeft over andere wezens te heersen.

De actiethriller *How to Blow Up a Pipeline* (2022), over een groep van acht jongeren die besluiten op twee plaatsen een oliepijp op te blazen met als doel klimaatverandering tegen te gaan.

De foto's in André Príncipe's natuurfotografieboek *Anima - Ontmoetingen met wilde dieren in Portugal* zijn gemaakt met doorsnee lenzen, precies dezelfde als die waarmee hij mensen portretteert. 'Dat is cruciaal, want voor mij staan mens en dier op gelijke voet.'

Onder het kopje *Mens en natuur* op filosofie.nl zijn tientallen filosofische artikelen over de verhouding tussen mens en natuur verzameld.

Hoe zou een wereld zonder mensen eruitzien? In de prijswinnende animatiefilm *Flow* (2024) is de hoofdpersoon geen persoon, maar een kat die een reis maakt aan boord van een toevallig voorbijrijvend zeilbootje. De mens is verdwenen, maar wordt niet gemist. Een blik op de wereld vanuit het dier.

Carolina Trujillo schreef *De instructies* (2024), een roman over een groep jonge dierenactivisten die aanslagen op megastallen plannen om zo het vee te bevrijden.

3.1 De laatste vonk (2025).

Gedachte-experiment: de laatste mens vernietigt alle natuur

Het is het jaar 2126. Een nucleaire oorlog heeft al het leven op aarde van de kaart geveegd. Op één persoon na: de laatste mens. Uit wanhoop en verdriet om zijn uitzichtloosheid vernietigt deze man elke plant, boom, grasspriet – kortom alle natuur om hem heen. Bossen en heidevelden brandt hij plat. Is wat hij doet moreel acceptabel?²

De man in dit scenario vernielt natuur zonder dat zijn verwoesting een doel dient. Dat komt niet sympathiek over, maar is het daarmee ook immoreel? Een bos heeft geen bewustzijn zoals mensen dat hebben, het heeft waarschijnlijk ook geen ervaring van het leven zoals dieren volgens Regan hebben, en het kan geen keuzes maken. Singer gaf in de vorige kwestie argumenten waarom dieren pijn kunnen lijden. Bij een bos gaan die argumenten niet op. Bovendien is er niemand die nadelen of pijn ondervindt van de vernielzucht van de laatste mens. Hij is de enige persoon op aarde; nageslacht zal er niet zijn.

Dierethiek daagde ons al uit de **morele cirkel** uit te breiden voorbij de traditionele, op de mens gerichte perspectieven, door ook dieren hierin mee te nemen. Dit gedachte-experiment over de laatste mens daagt je

uit te onderzoeken of ook andere delen van de natuur behoren tot de morele cirkel. Jouw antwoord op de vraag of het moreel acceptabel is wat deze laatste mens doet, zegt iets over je houding ten opzichte van de natuur. Wie het bos ziet als iets dat waarde in zichzelf heeft, vindt de vernielzucht waarschijnlijk immoreel. Wie het bos alleen waarde toekent omdat het nuttig is voor mensen of dieren, moet concluderen dat het gedrag van de laatste mens misschien moeilijk te begrijpen is, maar dat er in moreel opzicht weinig aan de hand is.

Hiermee zijn we aangekomen bij de milieufilosofie. **Milieufilosofie** gaat over de waarde en het belang van en de zorg voor onderling verbonden systemen. Systemen zoals natuurgebieden, zeeën en de aarde in haar geheel, waarvan wij mensen, ook deel uitmaken. Milieufilosofie onderzoekt onze relatie met de natuurlijke wereld, zowel met levende als niet-levende onderdelen ervan. De centrale vraag van kwestie 3 luidt: wat is de waarde van de natuur? Deze vraag roept andere vragen op. Wie of wat behoort tot de morele cirkel van de natuur en op welke gronden laten we natuurlijke entiteiten meetellen? Heeft een enkele boom een morele status? Een heel bos? Moeten we de morele cirkel zelfs uitbreiden naar niet-levende entiteiten, zoals bergen en rivieren? Kunnen we eigenlijk nog wel spreken van 'natuur' nu er op deze planeet geen plek meer is die níét is beïnvloed of aangeraakt door de mens?

Drie waardensystemen

De vragen in deze kwestie kun je beantwoorden op basis van verschillende waardensystemen. Een **waardensysteem** is een samenhangend geheel van waarden van een individu, groep of samenleving. In dit hoofdstuk bespreken we drie filosofische posities die aansluiten bij drie verschillende waardensystemen. Voordat we gaan kijken naar wat deze posities inhouden, bekijken we de waardensystemen:

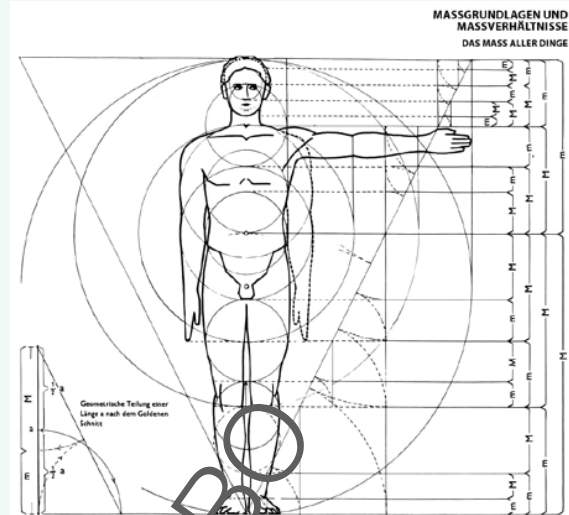
- het antropocentrisme plaatst de mens in het centrum van de morele cirkel;
- het biocentrisme stelt alle levende wezens centraal;
- het ecocentrisme gaat uit van het (globale) ecosysteem als centrum.

2 Dit scenario is een bewerking van het 'last man'-argument van Richard Routley (1973).

De mens als maat der dingen

Waar de oorsprong van het antropocentrische denken ligt, is moeilijk te zeggen, maar het is duidelijk wijdverspreid. Je ziet het terugkomen in de filosofie, religie, wetenschap, kunst en cultuur. In kwestie 1 kwamen we **Aristoteles'** 'ladder van het leven' tegen. Hij plaatste de mens boven planten en dieren als uniek rationeel wezen. Ook bij denkers als **Descartes** en Kant zie je de superioriteit van de mens ten opzichte van de natuur terugkomen. In religies zoals het christendom en de islam vind je het menselijke superioriteitsdenken in het idee dat de mens de kroon is op de schepping. En hoewel Darwins werk de mens in het dierenrijk plaatste en niet meer daarboven, werd evolutie later onterecht opgevat als een proces dat tot steeds meer complexiteit leidt. Met als meest ontwikkelde en complexe resultaat – je raadt het al: de mens.³

3.2 De Duitse architect Ernst Neufert zag in de mens de ideale maatvoering. In zijn ruim 600 pagina's tellende *Bauelemente* ('bouwontwerpleer') uit 1936 zette hij uiteen hoe het menselijk lichaam van 1,75 meter lang als maatstaf genomen moest worden voor bouwen en interieurinrichting.

Antropocentrisme

In het **antropocentrische** waardensysteem heeft alleen de mens **intrinsieke waarde**. Dieren en natuur hebben voornamelijk waarde voor zover ze nuttig, leuk, fijn, mooi of handig zijn voor de mens. Een rivier bijvoorbeeld heeft vanuit dit perspectief waarde op verschillende manieren: als mensen de rivier kunnen gebruiken voor drinkwater, er dieren of planten in leven die mensen kunnen eten, of als mensen ervan kunnen genieten door er lekker in te zwemmen. Ook als rivieren, bergen of bossen gewaardeerd worden puur en alleen omdat we ze mooi vinden, is de waarde ervan antropocentrisch in de zin dat ze mooi zijn voor de mens. Dieren en natuur hebben in het antropocentrische waardensysteem dus alleen instrumentele waarde. De mens is als enige intrinsiek waardevol en daarmee gaat het antropocentrisme uit van het **menselijk exceptionalisme**.

In het antropocentrische waardensysteem hebben de behoeften en belangen van mensen altijd voorrang op de behoeften en belangen van dieren en natuur. De mens staat bovenaan en gaat voor de

natuur. Het antropocentrisme wordt door sommigen daarom gezien als een van de belangrijkste oorzaken van klimaatverandering en de achteruitgang van biodiversiteit. Het voeden van miljarden monden, het bouwen van de huizen van al die mensen en de mondiale bewegingsvrijheid over de weg, het water en door de lucht gaan gepaard met industriële landbouw, overbevissing, ontbossing en CO₂-uitstoot. Onze levensbehoeften en de luxe en het comfort waar delen van de wereld in leven, gaan ten koste van de natuur. De mens wordt hierbij gezien als een egoïstische brutaal die zijn macht misbruikt en de natuur slecht behandelt om zijn wensen maar vervuld te krijgen.

Maar niet elke antropocentrische opvatting leidt tot een conflict tussen mens en natuur wat hun behoeften en belangen betreft. Binnen een waardensysteem zijn er verschillende opvattingen en nuances mogelijk. Zo kun je vanuit het antropocentrisme ook betogen dat mensen, omdat ze boven de natuur staan, zich juist daarom moeten opstellen als beheerder van de natuur. De superioriteit van de mens brengt in deze visie extra verantwoordelijkheid met zich mee om de natuur te

³ Meer weten? <https://www.nemokennislink.nl/publicaties/even-over-evolutie-de-mens-staat-niet-bovenaant/>.

beschermen en te zorgen dat ook toekomstige generaties hiervan kunnen leven en genieten. De natuur heeft dan misschien geen intrinsieke waarde, maar dat betekent niet dat je haar mag uitbuiten of uitputten, omdat we andere mensen hiermee in de problemen brengen. Strijden tegen de ontbossing van het Amazonegebied of de uitbreiding van Schiphol kan dus ook vanuit een antropocentrisch waardensysteem. De verhouding tussen mens en natuur is in deze vorm van antropocentrisme niet zoals de verhouding tussen een brute overheerser en zijn machteloze onderdaan, maar meer zoals die tussen een liefdevolle, zorgzame ouder en diens kwetsbare kind vol beloftes voor de toekomst. Onze plicht naar de natuur is dan die van de plicht van ouder naar kind: bescherm haar, wees zorgzaam en heb haar lief.

Biocentrisme en ecocentrisme

Het biocentrisme en het ecocentrisme zijn reacties op het antropocentrisme. Beide waardensystemen verwerpen het idee dat de mens boven alle andere wezens staat. Ze stellen dat de natuur net als de mens intrinsieke waarde heeft en binnen de morele cirkel hoort. Ze is waardevol, zelfs al zou er geen mens zijn om haar te aanschouwen of gebruiken. De mens en de natuur hebben dus gelijke intrinsieke waarden. Dit maakt het biocentrisme en ecocentrisme **egalitaire theorieën**. Levende wezens moeten op dezelfde manier behandeld worden, onafhankelijk van de soort waartoe ze behoren. Dit idee is dus tegenovergesteld aan het **speciësisme**.

Het verschil tussen het biocentrisme en het ecocentrisme is het verschil in uitgangspunt voor morele evaluatie. Het **biocentrisme** stelt levende wezens centraal. Van muggen tot olifanten, van brandnetel tot palmboom: al deze entiteiten hebben intrinsieke waarde en dus een morele status. Het **ecocentrisme** breidt de morele cirkel nog verder uit. Dit waardensysteem gaat uit van ecosystemen in hun geheel als dragers van morele status. Een ecosysteem is een gemeenschap van levende organismen – zoals planten, dieren en micro-organismen – die samenwerken met elkaar en hun niet-levende omgeving, zoals lucht, water en bodem. Niet alleen de dieren en planten die deel uitmaken van een bos vallen binnen de morele cirkel, maar ook niet-levende entiteiten als bergen, rivieren of zandbanken.

In dit hoofdstuk: van warkruid tot winkelcentrum

In deze kwestie komen drie filosofische posities aan bod. We beginnen met het biocentrisme van Paul **Taylor** (1923-2015). Hij stelt dat we alle levende wezens moeten beschouwen als inherent waardevol, omdat elk wezen een doel heeft en er belang bij heeft dat doel na te streven. De tweede positie is het ecocentrisme van Aldo **Leopold** (1887-1948), die in zijn milieufilosofie het ecosysteem als geheel op de voorgrond plaatst. Niet de dieren of planten op zichzelf zijn intrinsiek waardevol, maar het geheel aan relaties en verbindingen tussen onderdelen van een natuurlijke omgeving. Steven **Vogel** (1961) stelt ten slotte dat het onzinnig is om te spreken over natuur als iets wat losstaat van onze bebouwde omgeving. Volgens Vogel moeten we af van het idee van 'natuur' als iets dat onafhankelijk is van de mens. Zijn positie is antropocentrisch. Zowel de bebouwde als de 'natuurlijke' omgeving wordt gevormd door mensen. Een bos verschilt niet wezenlijk van een winkelcentrum, laat hij zien. Vogel stelt voor om in plaats van 'natuur' te denken in termen van 'omgeving'. Mensen moeten zich afvragen in wat voor een omgeving ze willen leven, en wat ze kunnen doen om die omgeving zelf te creëren.

VERWERKINGSVRAGEN

1. Leg uit wat de morele cirkel betekent in de milieufilosofie. Leg ook uit hoe deze wordt toegepast binnen:
 - het antropocentrisme;
 - het biocentrisme;
 - het ecocentrisme.
2. Leg uit wat een waardensysteem is en hoe het de manier beïnvloedt waarop we naar de natuur kijken.
3. Wat betekent het menselijk exceptionalisme binnen het antropocentrisme? Geef ook een voorbeeld van hoe dit in de praktijk invloed heeft op onze omgang met de natuur.
4. Wat is het verschil tussen intrinsieke en instrumentele waarde? Hoe kijken de drie waardensystemen naar deze begrippen?
5. Wat is speciësisme, en waarom verwerpen het biocentrisme en ecocentrisme deze manier van denken?

Quiz jezelf! Plant of dier?

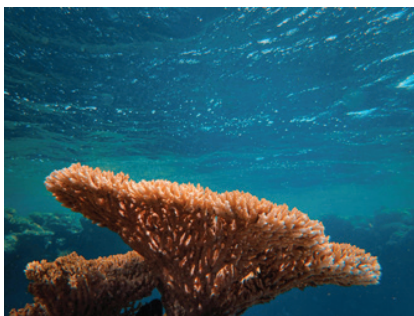
Hoe goed ben jij in het onderscheiden van dieren en planten? Laten we het testen met een korte quiz.

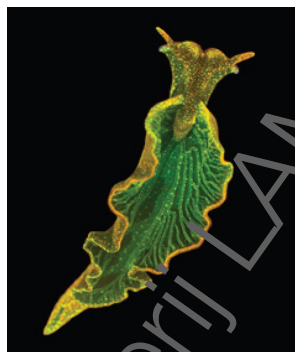
Deze soort is een parasiet die met chemische signalen zijn gastheer opzoekt en zich daaraan vasthecht wanneer die contact maakt. Is warkruid plant of dier?

Deze soort reageert op aanraking om zich te beschermen tegen hongerige insecten. Wordt dit organisme meerdere keren aangeraakt door een ongevaarlijke prikkel (een vals alarm), dan zal het daar niet meer op reageren. Het 'herinnert' zich het valse alarm dus. Tot 40 dagen erna reageert de soort niet op een volgende blootstelling aan de al bekende, ongevaarlijke prikkel. Is het kruidje-roer-me-niet plant of dier?

Deze soort leeft vastgehecht aan rotsen op de bodem van de zee. Er is eeuwenlang over gediscussieerd door biologen: is koraal plant of dier?

Deze soort kan leven van algen en zonnlicht. De soort voert fotosynthese uit en kan zich bewegen over een oppervlakte. Is de Elysia chlorotica plant of dier?

3.1 Het biocentrisme van Paul Taylor: leven als enige dat telt

Positie 9: Alle levende wezens behoren tot dezelfde zwarte cirkel

In kwestie 2 zagen we al dat het in sommige gevallen moeilijk is dieren van mensen te onderscheiden. De voorbeelden in de quiz laten zien dat ook het trekken van een grens tussen dieren en planten niet gemakkelijk is. Het hierboven genoemde warkruid kan bewegen en loskomen van zijn plaats, maar is een plant. Koraal is letterlijk gehecht aan één plek en kan zich niet verplaatsen, maar is dan weer een dier (of eigenlijk: een verzamelnaam voor een aantal kleine diertjes

– poliepen – bij elkaar). De zeeslak Elysia chlorotica voert fotosynthese uit, iets waarvan werd gedacht dat het uniek is voor planten. Maar de zeeslak is een dier. En het kruidje-roer-me-niet is een plantensoort die bewijst dat bewegingen van planten niet alleen maar reflexen zijn. Er zijn dus grensgevallen die aannames over het onderscheid tussen plant en dier op losse schroeven zetten. Bovendien kan wat we zien als dier of plant veranderen. Zo werd koraal ooit gezien als plant, tot een Franse onderzoeker in 1727 ontdekte dat het eigenlijk een verzameling poliepen is: diertjes met mondjes en tentakels.

Is het misschien zo dat dieren gevoel hebben en planten niet? Ook die aanname leidt tot twijfelgevallen, want wanneer spreek je van gevoel? Bij het gedrag

van een kruidje-roer-me-niet lijkt er meer sprake van gevoel te zijn dan bij het gedrag van een koraalpoliep. Toch is de eerste geclassificeerd als plant en de laatste als dier. En als je al weet welke organismen gevoel hebben en welke niet, hoe bepaal je dan hoevél gevoel ze hebben? Wanneer heeft een soort voldoende gevoel om een plekje in de morele cirkel te verdienen?

Leven als enige dat telt

Een grens trekken tussen mens, dier en plant is dus moeilijk. Samen hebben ze wel één ding gemeen: ze behoren allemaal tot de gemeenschap van levende wezens. Het biocentrisme stelt daarom dat 'leven' de enige toetssteen is waarmee we kunnen bepalen wat tot de morele cirkel behoort. De Amerikaanse milieufilosoof Paul Taylor (1923-2015) verdedigt een biocentrische opvatting. Hij ziet de natuur als het geheel van alle natuurlijke ecosystemen op aarde, inclusief alle dieren en planten die met elkaar de levende gemeenschappen van de ecosystemen uitmaken. Hij gaat er daarbij van uit dat ieder organisme een **'teleologisch centrum van het leven'** is. Dat wil zeggen dat ieder organisme een uniek individu is dat zijn eigen doelen op zijn eigen manier nastreeft. Elk organisme heeft zijn eigen voortbestaan en de reproductie van de soort als doel. Ook al kan een organisme geen pijn voelen of is het zich nergens van bewust, in deze doelgerichtheid verschilt een worm niet van een leeuw, een eik niet van een kwal, een zonnebloem niet van een mens. In deze doelgerichtheid zijn alle levende wezens gelijk.

De doelgerichtheid van organismen geeft elk levend organisme een gelijke **inherente waarde**; of het nu een mens, dier of plant is. Volgens Taylor is iedereen onderdeel van het ecosysteem. Hiermee is Taylors theorie **egalitair**: alle levende wezens hebben dezelfde morele status, omdat ze allemaal bestaan vanuit een doelgerichtheid. Ook al verschillen de doelen onderling, de doelmatigheid van de een is niet belangrijker dan die van een ander. Het onnodig hinderen van het voortbestaan van een organisme of soort, bijvoorbeeld door plezierjacht of het vernietigen van de leefomgeving, betekent schade toebrengen aan diens doelgerichtheid en is in Taylors opvatting immoreel.

Ook **Aristoteles** sprak van een inherent doel, een *telos*, bij levende wezens. Toch verschilt zijn visie met die

Paul Taylor en zijn milieu-ethiek

Paul W. Taylor was een Amerikaanse filosoof die veertig jaar lang doceerde aan de City University of New York. Het boek *Respect for Nature* (1986) is Paul Taylors meest invloedrijke boek. Zijn boek kwam uit in een tijd waarin milieufilosofie ontstond als nieuwe stroming; een stroming die hevig bekritiseerd werd door mainstreamfilosofen. Taylors goed onderbouwde argumentatie gaf milieufilosofie een flinke boost als geloofwaardige, volwaardige stroming.

3.3 De 25^e editie van Paul Taylors *Respect for Nature. A Theory of Environmental Ethics* (2011).

van Taylor. Taylors opvatting is egalitair, terwijl die van Aristoteles hiërarchisch is. Bij Aristoteles stond de mens nog bovenaan de ladder van het leven, dieren daaronder en planten daar weer onder. Voor Taylor is de hogere mate van complexiteit van de mens in vergelijking met andere organismen niet van belang. Onze intelligentie maakt ons niet meer waard dan een zeeslak.

Bijzondere verantwoordelijkheid

Zijn de verschillen tussen mensen, dieren en planten dan helemaal niet van belang voor Taylor? Inderdaad, niet als het gaat om hun morele status. Die is voor ieder wezen gelijk. Elke soort heeft een rol te vervullen bij het behouden van de balans in de gemeenschap, dat wil zeggen met welke andere organismen ze in evenwicht samenleeft. Het overleven en het welzijn van elk organisme worden niet alleen bepaald door relaties met organismen binnen de eigen soort – maar zeker

Intrinsiek of inherent?

Net als Regan stelt Taylor dat intrinsieke waarde altijd toegekend wordt door mensen. Om duidelijk te maken dat hij het over waarde heeft die losstaat van wat mensen ervan vinden, spreekt Taylor van een inherente waarde. Dat is dus de waarde die alle organismen puur van zichzelf hebben.

ook met die van andere soorten.⁴ Denk aan bloemen die bijen nodig hebben voor bestuiving, gieren die karkassen opruimen zodat ziektes minder de kop opsteken, of wolven die de hertenpopulatie in toom houden zodat niet alle vegetatie wordt weggevreten. Levende wezens zijn dus onderling verbonden en van elkaar afhankelijk, en daarom volgens Taylor in morele waarde gelijk.

Waarin mensen wél verschillen van dieren en planten, is de **morele verantwoordelijkheid** die we hebben om niet alleen in ons eigen belang te handelen, maar ook in dat van andere vormen van leven. Deze verantwoordelijkheid komt voort uit de unieke morele besluitvormingscapaciteiten die de mens heeft. Mensen kunnen afwegingen maken over welk handelen wenselijk is en welk handelen we moeten vermijden. Taylor stelt dat het biocentrisme ons vanwege deze morele capaciteiten vier plichten oplegt:

1. De mens mag de natuurlijke omgeving niet schaden. Dit zou de doelgerichtheid van andere soorten ondermijnen.
2. De mens mag niet ingrijpen in de natuur en zich niet bemoeien met de werking van ecosystemen. Zo worden ook de vrijheden van individuele soorten niet geschaad.
3. De mens mag levende wezens niet verraden of misleiden. Een dier in de val lokken of bejagen is dus niet toegestaan.
4. De mens heeft de plicht schade te herstellen die mensen hebben toegebracht aan dieren. Hier is een uitzondering op: als je wordt aangevallen door een wild dier, heb je wel het recht om het dier te doden uit zelfverdediging, net zoals je het recht hebt om je als mens te verweren tegen een aanval van andere mensen.

⁴ Zie stelling 2 zoals weergegeven in Achterberg (1994), p. 174.

⁵ Zie Achterberg (1994), p. 175.

De laatste mens uit het gedachte-experiment aan het begin van dit hoofdstuk schaadt direct en zonder noodzaak de doelgerichtheid van levende organismen. Volgens Taylor zou deze mens dus duidelijk immoreel bezig zijn.

Ethische implicaties en kritiek

Er is een aantal haken en ogen aan het biocentrisme van Taylor. Zo lijkt de vierde plicht om schade te herstellen die mensen hebben toegebracht aan dieren in sommige gevallen onmogelijk te realiseren. De doden kun je namelijk niet tot leven wekken. Deze schade compenseren door andere dieren van dezelfde soort extra te ondersteunen of beschermen, klinkt redelijk maar is niet in lijn met Taylors idee dat ieder individu een eigen teleologisch centrum van leven is.

Een ander probleem is het criterium van het biocentrisme om bij de morele cirkel te horen. Dit lijkt glashelder: wat leeft hoort erbij, wat niet leeft, niet. Toch is ook hier een grensgeval te bedenken. Zo is er in de wetenschap discussie over de vraag of een virus 'leeft'. Als we concluderen dat een virus leeft omdat het voortbestaat en zich voortplant, dan zou het volgens Taylor een morele status moeten hebben en dat we het dus niet mogen schaden. Mogen we corona, vogelgriep of een fruitvirus dan alleen bestrijden als deze virussen mens, dier of plant aanvallen, maar ze niet preventief proberen uit te roeien?

Sommige filosofen stellen dat het toeschrijven van inherente waarde een descriptieve uitspraak is, maar dat dit niet noodzakelijk prescriptieve gevolgen heeft. Oftewel: uit hoe iets is, volgt niet noodzakelijk hoe iets moet zijn. Dus zelfs als hiv inherente waarde heeft omdat het een teleologisch centrum van het leven is, betekent dit niet dat we hier een morele status aan moeten toekennen.

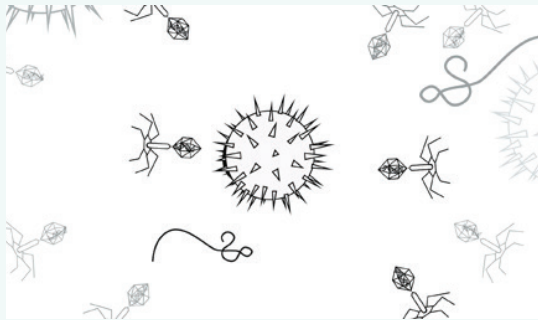
Een andere kritische vraag die je kunt stellen is of Taylors ethiek daadwerkelijk biocentrisch is. In situaties van belangenconflicten tussen mensen en andere organismen kent Taylor toch meer moreel gewicht toe aan sociale en culturele belangen van mensen dan aan de vitale belangen van andere organismen.⁵ Taylor lijkt dus te worstelen met het antropocentrisme.

Wat is een virus?

Wist je dat er meer virussen op aarde zijn dan sterren in het universum? Virussen zijn geen bacteriën, maar wat zijn het nu wel precies? Hoeveel weet jij echt van virussen?

Bekijk de video:

3.4 Still uit Scientific American, 'Decoded: How much do you really know about viruses?' (2021).

VERWERKINGSVRAGEN

6. Paul Taylor gaat ervan uit dat ieder organisme een teleologisch centrum van het leven is. Wat houdt dat volgens hem in?
7. Leg uit waarom Taylors milieufilosofie egalitair is, ondanks dat organismen in hun doelen niet gelijk zijn.
8. Waarom spreekt Taylor van inherente waarde en niet van intrinsieke waarde?
9. Waarom hebben mensen een morele verantwoordelijkheid, in tegenstelling tot dieren en planten?
10. Geef drie punten van kritiek op Taylors biocentrisme.

Opgave 1: Dierenrechten eindterm 17

tekst 1 Op de website van de Partij voor de Dieren is het volgende te lezen onder 'Onze idealen':

Naast bijna 18 miljoen mensen zijn honderden miljoenen dieren medebewoners van Nederland. Een gezonde democratie houdt rekening met de belangen van alle inwoners – mensen en dieren. Logisch, want politiek heeft niet alleen invloed op mensen, maar ook op de levens van dieren.

Dieren zijn levende wezens met bewustzijn en gevoel. De Partij voor de Dieren wil dat dieren gezien worden als levende wezens met gevoel, niet als dingen, zoals nu in de wet staat. Met hun levens moet met zorg worden omgegaan. De Partij voor de Dieren wil dat alle dieren naar hun aard kunnen leven en daar ook de ruimte voor hebben. We willen dat hun waarde wordt erkend en dat dierenrechten in de Grondwet komen. Een andere relatie met dieren is uiteindelijk ook in het belang van mensen zelf. Een land waarin waarden als compassie en rechtvaardigheid leidend zijn én ook voor dieren gelden, is een mooier en gezonder land.

bron: partijvoordedieren.nl, Onze idealen > Dierenrechten, 2025

11. Leg uit welke elementen uit dit citaat bij het biocentrisme van Taylor passen. Betrek bij je antwoord de termen 'morele cirkel', 'inherente waarde' en 'teleologisch centrum van het leven'.
12. Volgens Taylor hebben mensen binnen de morele cirkel een morele verantwoordelijkheid om in het belang van andere vormen van leven te handelen.
 - Noem de vier plichten die hierbij horen en zoek een voorbeeld van elke plicht op de website van de Partij voor de Dieren (zie: www.partijvoordedieren.nl).
 - Welke van deze vier voorbeelden spreekt je het meest aan?

3.2 Het ecocentrisme van Aldo Leopold: denken als een berg

Positie 10: Waarde moet toegekend aan de ecosfeer en alle levende en niet-levende onderdelen daarvan

De mens en het land waarop hij woont zijn uit elkaar gegroeid. De mens is zijn band met de natuur kwijtgeraakt. Dat stelde bosbeheerder en ecooloog Aldo Leopold (1887-1948) in zijn beroemd geworden essaybundel *A Sand County Almanac* uit 1949. Hij ergert zich aan mensen in de steden die denken dat warmte uit kachels komt in plaats van uit de eik die ervoor gekapt is en jarenlang de seizoenen heeft moeten trotseren om te groeien, ring voor ring voor ring. Aan mensen

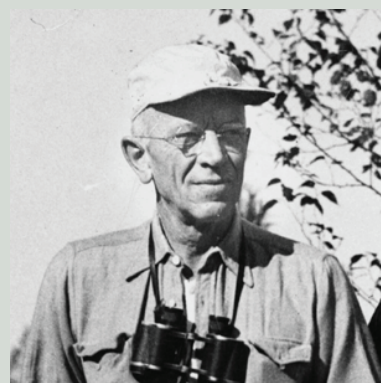
die denken dat hun ontbijt uit de supermarkt komt en zijn vergeten dat er dieren en planten voor zijn verzorgd en grootgebracht.

De ecooloog gaat uit van een grote verscheidenheid aan natuurlijke entiteiten die allemaal samenhangen. Elke natuurlijke entiteit heeft haar eigen perspectief en rol in het geheel. Het menselijke perspectief is hier slechts één van, dat niet boven het andere staat. We moeten inzien dat wij onderdeel zijn van de natuur. Dat besef is verloren gegaan. Leopolds positie is daarmee egalitair en **ecocentrisch**: de natuur als geheel, inclusief alle levende en niet-levende dingen, behoort tot de morele cirkel. Het verschil met het biocentrisme van Taylor is dat morele status bij het ecocentrisme niet wordt toegekend aan individuele organismen, maar aan het ecosysteem als geheel.

Aldo Leopold: schrijver, filosoof, hoogleraar, ecooloog, bosbeheerder, natuurbeschermer

Van jongs af aan maakte Leopold lange wandelingen door de natuur rondom zijn woonplaats Lawrenceville, weer of geen weer. Zo ontwikkelde hij een opmerkelijk scherp oog voor de natuur om hem heen. Later kocht hij een oude verlaten boerderij in Minnesota in het noorden van de VS, die hij opknapte en waar hij zijn weekenden doorbracht. Leopold wordt gezien als een van de grondleggers van de moderne milieubeweging en ecologische ethiek. In zijn essaybundel *A Sand County Almanac* beschrijft Leopold op literaire wijze de schoonheid, rijkdom en kwetsbaarheid van de natuur. Poëtisch weidt hij uit over seizoenen, eiken, pijnbomen, ganzen, herten en kleine bloemetjes. Dit weerhield Leopold er niet van jagen als hobby te hebben, waarvoor hij ook is bekritiseerd. Zo beschrijft hij ergens hoe grappig het was toen hij een konijn doodschoot. Maar hij zag zichzelf ook als iemand voor wie 'de mogelijkheid ganzen te zien belangrijker is dan tv, en de kans een wildemanskruidbloem te vinden een recht is zo fundamenteel als de vrijheid van meningsuiting'.⁶

Een week nadat hij zijn boek had ingeleverd bij de uitgever, stierf Leopold aan een hartaanval. Er zijn inmiddels meer dan 2 miljoen exemplaren van zijn boek verkocht, en het is vertaald in 15 talen.

3.5 Portretfoto van Aldo Leopold buiten in de natuur.

3.6 Foto van het wildemanskruid.

⁶ Leopold, A. (2020), p. xxii (eigen vertaling).

Landethiek

Leopold wil ons perspectief kantelen. Van vervuilers van rivieren, vernietigers van bossen en uitputters van bodems moeten we naar samenwerking met de natuur als een partner. Daartoe stelt hij een **landethiek** voor. De morele gemeenschap bestaat niet alleen uit mensen en dieren, maar ook uit planten, bomen, bergen, rivieren en de bodem; kortom 'het land'. Deze delen van de gemeenschap zijn met elkaar verbonden en van elkaar afhankelijk. Volgens de landethiek moeten de behoeften en belangen van de natuur in overweging worden genomen bij elke ethische besluitvorming. De landethiek wordt vaak samengevat door te verwijzen naar twee zinnen op de laatste pagina van zijn beroemde boek: 'Iets is goed als het bijdraagt aan behoud van de samenhang, stabiliteit en schoonheid van leefgemeenschappen. Wat daaraan afbreuk doet, is verkeerd.'⁷

De landethiek verandert de rol van de mens van veroveraar van de landgemeenschap naar een gelijkwaardig lid en inwoner van de **leefgemeenschap**. Een plant is afhankelijk van zonlicht en van voedingsstoffen in de bodem waarin die staat. Insecten leven op en van planten. Vogels en knaagdieren leven van die insecten. Grotere carnivoren leven van die vogels en knaagdieren. Elke soort, inclusief de mens, is een link in die keten. Elke soort en elk onderdeel van de leefgemeenschap is voor zijn voortbestaan afhankelijk van het goed functioneren van deze keten. Een leefgemeenschap bestaat dus uit onderling afhankelijke levende en niet-levende elementen.

Dat betekent dat een ecosysteem gezond moet zijn. Een ecosysteem is gezond als het in staat is de energie- en voedselketens in stand te houden en het vermogen heeft de levende wezens binnen dat systeem te blijven ondersteunen. Een gezond ecosysteem is veerkrachtig, kan zichzelf herstellen. Het land is 'ziek' als plant- of diersoorten verdwijnen of als er plagen uitbreken.

Als bosbeheerder zag Leopold de schade die de mens de natuur toebracht. Rivieren die werden gebruikt als riool, planten die meedogenloos werden verwijderd om plaats te maken voor landbouw, en dieren die werden uitgeroeid en als trofeeën aan de muur belandden of als hoofdgerecht op een bord.

Hij zag ook dat mensen vaak ingrijpen om schade te herstellen. Maar dit natuurbeheer gebeurt meestal niet op de juiste manier. Als de bodem haar vruchtbaarheid verliest, wordt het land bemest, terwijl de oorspronkelijke flora en fauna die het vruchtbaar maakten, genegeerd worden. Als er een muizenplaag uitbreekt, worden de dieren vergiftigd, maar wordt er niet naar de oorzaak gekeken die waarschijnlijk op het niveau van de planten ligt. Dammen tegen overstromingen voorkomen de oorzaken van de overstromingen niet. Met het fokken van dieren en het kweken van vissen pak je de oorzaak van de populatieafname in het wild niet aan. Leopold vergelijkt het land met het lichaam. Natuurbeheer is dan vaak lokale verlichting van de pijn. Die is nodig, maar moet niet worden verward met genezing. Er is sprake van intensieve behandeling van ziektes van het land, maar de wetenschap omtrent de genezing van het land moet nog worden uitgevonden.

Ecologisch bewustzijn en denken als een berg

Is het mogelijk te verschuiven naar een meer ecocentrisch perspectief? Volgens Leopold wel. We hebben daarvoor **ecologisch bewustzijn** nodig: we moeten beseffen dat we een onverbreekbare relatie hebben met de grond, het water, met planten en dieren, en met alle andere onderdelen van de natuurlijke wereld. Het land is niet onze ondergeschikte of bediende, maar een groot collectief organisme. We moeten er daarom zorg voor dragen. Niet omdat dit van economisch belang is, maar omdat wij onderdeel zijn van dit organisme en er afhankelijk van zijn.

Volgens Leopold is ethische verandering nooit alleen een intellectueel of rationeel proces, maar is zij altijd ook een emotioneel proces. We moeten niet alleen **weten** dat er wederzijdse verbondenheid is tussen onderdelen van een ecosysteem, we moeten het ook **voelen**. Leopold introduceerde daarom het concept 'denken als een berg'. Je eigen leven is kort en je acties dienen vaak je eigen belang. Door je te verplaatsen in het perspectief van een berg, kun je een bredere visie voor de lange termijn ontwikkelen. Een berg bestaat niet slechts een paar decennia zoals de mens, maar duizenden en duizenden jaren. Kleine, nauwelijks waarneembare veranderingen in temperatuur tijdens

7 Leopold, A. (2020), p. 173 (vertaling van Schoonen, W. op *Trouw.nl*, 'Op verwoeste grond bouwde Aldo Leopold zijn natuurethiek', 21-4-2018).

Verder kijken

Een klok bouwen die 10.000 jaar kan worden, dat was het doel van de Long Now Foundation, opgericht door Amazon-baas Jeff Bezos. Het is een mechanische klok geworden van monumentale schaal, die gebouwd is in een berg, één keer per jaar tikt en ontworpen is om maar liefst tien millenia mee te gaan. De klok nodigt je uit te denken over jouw verbinding met de verre toekomst, zoals het 'denken als een berg' dat ook doet. En wat denk jij: waarom is het juist Bezos van e-commercebedrijf Amazon die zo'n duurzame klok laat bouwen?

Bekijk de video:

3.8 Foto van het installeren van de *Clock of the Long Now* (2023).

een mensenleven hebben grote impact op gletsjers, begroeiing en dierenpopulaties op de lange termijn. Denken als een berg helpt de impact van acties op het gehele ecosysteem te overwegen in plaats van alleen de directe menselijke belangen. Het helpt de natuur te zien als iets dat intrinsiek waardevol is, en niet louter instrumenteel. En dat geeft ons redenen de natuur te beschermen en voor haar te zorgen, ook als die natuur er niet is *voor* de mens. Net als vanuit het biocentrisme moet je de acties van de laatste mens uit de inleiding dus ook vanuit het ecocentrisme veroordelen. Een bos is waardevol, ook als er niemand is om ervan te genieten.

Oppervlakkige of diepe ecologie?

Een belangrijk onderscheid in de milieufilosofie is dat

tussen 'oppervlakkig ecologisme' en 'diepe ecologie'. Beide staan voor het oplossen van milieuproblemen, maar de benadering verschilt. **Oppervlakkig ecologisme** focust zich op het bestrijden van directe symptomen van milieuproblemen, zoals vervuiling en het uitputten van natuurlijke bronnen, met een bijzondere nadruk op het behouden van de levenskwaliteit en het welzijn van mensen in ontwikkelde landen. Aanhangers van diepe ecologie beschouwen deze benadering als simpel, omdat het niet de onderliggende oorzaken van milieuproblemen aanpakt. Oppervlakkig ecologisme lijkt misschien ecocentrisch, maar is in feite antropocentrisch. Men komt op voor de natuur in zoverre dit het welzijn van de mens dient. De mens staat in dit perspectief nog steeds boven de natuur.

Wie actie voert tegen het uitsterven van de gorilla omdat deze soort zo dicht bij de mens staat en wij er veel van kunnen leren, wordt door aanhangers van diepe ecologie gezien als oppervlakkige ecooloog. Vanuit de **diepe ecologie** moet je waarde toekennen aan ál het leven, ongeacht de soort. Alle onderdelen van de natuur hebben gelijke inherente waarde. Diepe ecologie bekritiseert menselijke overheersing van de natuur en stelt dat de mens zich alleen volledig kan ontwikkelen via een diepe, wederkerige relatie met andere levensvormen en de natuurlijke wereld als geheel. Dat is waar Leopold voor staat.

Ethische implicaties en kritiek

Als ecosystemen de belangrijkste dragers van morele status zijn, en mensen die bedreigen, zijn acties tegen mensen dan gerechtvaardigd? Misschien moeten mensen zelfs uitgeroeid worden zodat de natuur kan worden behouden! Is ecoterrorisme moreel toelaatbaar als je uitgaat van landethiek?

Tot nu toe is er geen sprake geweest van ecoterrorisme met dodelijke slachtoffers, maar er bestaan wel radicale milieugroeperingen. Toch zou Leopold ecoterrorisme dat gepaard gaat met menselijk leed nooit goedkeuren. Naast leefgemeenschappen hebben mensen zelf namelijk ook nog steeds intrinsieke waarde. Diepe ecologie doet daar niets aan af. Ecocentrisme is niet tégen mensen, het is vóór alle levende organismen.

Een mogelijk punt van kritiek op het ecocentrisme is dat het toch telkens moeilijk lijkt het

Ondergangsoptimisme

3.9 Schrijfster en columnist
Carolina Trujillo.

Schrijfster Carolina Trujillo
wierp in een column uit 2024
de vraag op of het dreigende
uitsterven van de mens
misschien een reden is voor
optimisme, omdat het de enige
redding voor de natuur lijkt.

Lees het artikel:

antropocentrische perspectief los te laten. Dat zien we ook bij Leopold zelf, die spreekt over verwantschap en verbinding met de natuur, maar die op andere momenten uitgaat van menselijk exceptionalisme. Zo heeft hij het over de menselijke capaciteit de geschiedenis te overzien als 'objectief bewijs voor de superioriteit van de mens over de dieren'.⁸ Wie bovendien zegt dat we de natuur moeten beschermen omdat die in zichzelf waarde heeft, kent toch een bijzondere verantwoordelijkheid toe aan de mens, waarbij je je kan afvragen of die visie de mens echt op gelijke voet stelt met de natuur. Vanuit het ecocentrisme kun je dan weer verdedigen dat mens en natuur dus niet gelijk zijn, maar wel gelijkwaardig, net zoals mensen onderling niet gelijk zijn, maar wel gelijkwaardig. Volwassenen kennen we ook meer morele verantwoordelijkheid toe dan kinderen, zonder iets af te doen aan de intrinsieke waarde van kinderen.

Een ander probleem is dat sommige gevolgen van het ecocentrische waardensysteem ingaan tegen onze intuïtie. Als er geen waardenhiërarchie is in de natuurlijke wereld, dan is een mug in moreel opzicht net zoveel waard als een hond. Toch voelt het doodslaan van een mug anders dan het doodslaan van een hond. Daaruit kun je twee mogelijke conclusies trekken: intuïtie mag geen leidraad voor onze ethiek vormen, of er is iets mis met de theorie die deze twee op gelijke voet stelt.

8 Zie Leopold (2020), p. xxi.

Niet nieuw, niet westers

Het idee dat ook de natuur intrinsieke waarde heeft is niet nieuw. Zo wordt in het boeddhisme de mens altijd al gezien als een deelnemer aan in plaats van een heerser over de natuur. De Afrikaanse Ubuntu-filosofie benadrukt de wederzijdse verbondenheid en afhankelijkheid van mensen en hun omgeving. In de Andes-regio is Pachamama (letterlijk: Moeder Aarde) de belangrijkste godheid voor de inheemse bevolking. Dit betekent ook dat de mens een plicht heeft om in harmonie met de natuur te leven, uit respect voor haar leven en kracht. In veel Aboriginal-culturen hebben mensen een sterke spirituele band met de natuur, en ziet men de wereld als een netwerk van levendige relaties tussen mensen, dieren, planten en geesten van het land. Deze visie, vaak aangeduid als de Dreaming, beschouwt de mens niet als superieur, maar als een hoeder die met het land moet samenwerken om in balans te blijven. Natuurfilosoof en ecooloog Matthijs Schouten stelt daarom: 'Het idee dat we als mens eigenaar zijn van de natuur – en dat de natuur er is om ons te dienen – is een puur westers idee.'

Lees het artikel en bekijk het
videoportret van Matthijs
Schouten:

VERWERKINGSVRAGEN

13. Leg uit wie volgens landethiek tot de morele gemeenschap behoren, en waar men rekening mee moet houden bij ethische besluitvorming.
14. Wat is het verschil tussen landgemeenschap en leefgemeenschap?
15. Leg uit waarom Leopold ecologisch bewustzijn belangrijker vindt dan economisch belang.
16. Wat probeerde Leopold met zijn metafoer van denken als een berg te bewerkstelligen?
17. Leg het verschil uit tussen oppervlakkig ecologisme en diepe ecologie.
18. Ondanks dat Leopolds ecocentrisme egalitair is, gaat hij toch uit van menselijk exceptionalisme. Leg deze tegenspraak uit.

**Opgave 2:
Leopold vs. Taylor**
eindterm 16 + eindterm 18

19. Leg uit waarin het ecocentrisme van Leopold verschilt van het biocentrisme van Taylor. Gebruik in je antwoord de volgende begrippen: **morele cirkel**, **egalitair** en **landethiek**.

**Opgave 3:
Het gansje is het haasje**
eindterm 19

20. Leopold zou de jacht op ganzen kunnen goedkeuren.
 - Leg uit onder welke voorwaarden Leopold dit zou goedkeuren aan de hand van het begrip **leefgemeenschap**, en
 - geef per voorwaarde een concreet voorbeeld. Gebruik in je antwoord het begrip **ecosysteem**.

**Opgave 4:
Voor altijd chemische stof**
eindterm 18

Dark Waters (2019) is de verfilming van het waargebeurde verhaal van boer Wilbur Tennant. In West-Virginia (VS) vraagt hij de advocaat Robert Bilott de vele sterfgevallen onder het melkvee op zijn boerderij te onderzoeken. De boer vermoedt dat er een verband is met het nabijgelegen chemiebedrijf DuPont. De advocaat bezoekt de boerderij en ontdekt dat 190 koeien zijn gestorven aan opgezwollen organen. De stof PFAS blijkt de boersdoener. DuPont gebruikt die stof voor anti-aanbakpannen. Het bedrijf voert al tientallen jaren testen uit naar het effect van PFAS en heeft ontdekt dat de stof kanker veroorzaakt, maar houdt dat geheim. PFAS is een zogenaamde voor altijd chemische stof, die zich ophoopt in het lichaam en de bloedbaan nooit meer verlaat. DuPont dumpte enkele tonnen slib met PFAS op een stortplaats in de buurt van de boerderij van Tennant.

3.10 Filmstill uit *Dark Waters* (2019).

21. Leopold zou het volledig oneens zijn met hoe DuPont zich gedraagt. Hoe zou DuPont hebben gehandeld als het een ecologisch bewustzijn had gehad en had gedacht als een berg?
22. Stel je voor: een rechter draagt DuPont op de problemen op te lossen.
 - Hoe zien de oplossingen eruit op basis van oppervlakkig ecologisme?
 - Hoe zien de oplossingen eruit op basis van diepe ecologie?

3.3 Het postnaturalisme van Steven Vogel: denken als een winkelcentrum

Positie 11: *We moeten helemaal afstappen van het concept natuur en spreken over onze omgeving inclusief de bebouwde wereld om ons heen.*

Waar vind je natuur die nog onaangeraakt is door mensen, waar je écht in het wild bent? Op 10 juni 1871 werd de laatste boom geveld van het laatste oerbos van Nederland. Het bos was 8000 jaar oud. Wie sindsdien in Nederland door een bos loopt, loopt dus op een plek die door mensen is aangelegd, veranderd of beheerd. Als je zoekt naar een stukje wildernis, moet je verder weg. In Centraal- of Oost-Europa zijn er nog oerbossen. En natuurlijk zijn er plekken waar nauwelijks of geen mensen komen: woeste bergketens, verzengende woestijnen, dichtbegroeide stukken oerwoud en snerpend koude ijsvlaktes op de polen. Zijn deze stukjes natuur ook echt ongerept? Zijn dit plekken waar je natuur kunt ervaren zoals die onafhankelijk van de mens bestaat?

Volgens milieufilosoof Steven Vogel (1961) niet. De menselijke invloed op onze omgeving is algeheel. De ultieme ongerepte wildernis bestaat niet meer. Door houtkap, visserij, landbouw en het domesticeren van dieren heeft de mens een flinke stempel op de wereld om zich heen gedrukt. Zelfs op plekken waar geen mens komt, is zijn invloed merkbaar; bijvoorbeeld doordat de temperatuur, de samenstelling van de lucht of het zeewater is veranderd door uitstoot van

3.11 Oude kaart Beekbergerwoud, detail van een kaart uit 1850. Op 19-eeuwse kaarten is het laatste oerbos van Nederland terug te vinden als 'Het Woud'.

Steven Vogel in zijn 'natuurlijke' habitat

3.12 Foto van Steven Vogel in zijn kantoor op de Denison University (2022).

Steven Vogel groeide op in New York en vertrok na 23 jaar uit de grote stad om te gaan werken aan de Denison University in Ohio in het noordoosten van de VS. Als er één ding was dat Vogel mee had willen nemen naar Ohio, dan was het wel het metrosysteem van New York, zo antwoordde hij in een interview.⁹

broeikasgassen en vervuiling. Vogel gaat uit van het idee dat we leven in het **antropoceen**, (verwijzend naar het Griekse woord 'antropos' dat 'mens' betekent): een geologisch tijdperk waarin menselijke activiteiten bepalend zijn voor het klimaat en ecosystemen. Omdat ongerepte wildernis – échte natuur, niet beïnvloed door menselijke activiteiten – niet meer bestaat, leven we volgens Vogel in het antropoceen in een **postnatuurlijke wereld**. Vogel trekt daarom de conclusie dat het onzinnig is nog langer te spreken over 'natuur'. Het begrip 'natuur' wordt volgens hem op twee manieren gebruikt. Ten eerste vaak in de betekenis van iets dat losstaat van de mens, iets onafhankelijk – maar dat bestaat dus niet meer ten tijde van het antropoceen. Ten tweede kan 'natuur' gebruikt worden om te verwijzen naar datgene wat gebeurt in lijn met de natuurwetten. In die betekenis kan er niks bestaan wat onnatuurlijk is, omdat alles onderhevig is aan de natuurwetten, ook de mens. Het begrip 'natuur' heeft dus geen functie, behalve dat het leidt tot verwarring.

Volgens Vogel kunnen we beter spreken over

⁹ <https://denison.edu/magazine/winter-2022/144898>.

'omgeving' of 'milieu' in plaats van 'natuur'. Onze omgeving is al het fysieke, levende en niet-levende waarmee de mens in relatie staat. We moeten ons afvragen: in wat voor een omgeving willen we leven? Of die omgeving nu gebouwd of gegroeid is, grijs en van beton of groen en van bladeren.

Denken als een winkelcentrum

Vogel wil af van het onderscheid tussen natuur en cultuur, tussen natuurlijke dingen en menselijke bouwsels. In zijn essay *Thinking Like a Mall: Environmental Philosophy after the End of Nature* (2015), of in het Nederlands: 'denken als een winkelcentrum', reageert Vogel op Leopolds metafoor van het 'denken als een berg'. Hoewel een winkelcentrum door mensen is gebouwd en een berg natuurlijk is ontstaan, zijn er volgens Vogel twee belangrijke overeenkomsten. Ten eerste is zowel een berg als een winkelcentrum onderhevig aan processen die zich voltrekken los van menselijk toedoen. Denk aan de wind, regen en zon die effect hebben op de muren en daken van een winkelcentrum, net als op de kliffen en rotsen van een berg. Bovendien zorgen chemische processen voor verweering en werkt de zwaartekracht op een berg, maar ook op een gebouw in. Ten tweede stelt Vogel dat zowel natuurlijke verschijningsvormen als winkelcentra een innerlijke doelmatigheid hebben. Dieren proberen te overleven en zich voort te planten, winkelcentra proberen klanten te trekken. Als een eikenboom een doel heeft, dan heeft een winkelcentrum dat ook. Als een eikenboom een teleologisch centrum van het leven is, zoals Taylor stelt, dan is een winkelcentrum dat evenzogoed. Zowel winkelcentra als bergen gaan dus in zekere zin hun eigen gang. We hebben geen volledige controle over de natuurlijke omgeving, maar ook niet over de bebouwde omgeving. Zowel een winkelcentrum als een berg heeft zijn eigen dynamiek. In die zin zijn winkelcentra net als bergen wild.

Wat betekent Vogels idee voor onze omgang met de omgeving? Grote milieuproblemen zoals vervuiling, klimaatverandering en de uitputting van natuurlijke hulpbronnen moeten we volgens Vogel oplossen zonder ons te beroepen op de intrinsieke waarde van natuur. Zijn visie is dus antropocentrisch. We moeten die milieuproblemen oplossen, omdat ze gaan over dingen die wij mensen belangrijk en waardevol vinden. Ze gaan over de vraag: in welke omgeving willen we leven en wat kunnen wij doen om die te creëren?

Bedreigde dieren moeten we beschermen als we willen leven in een wereld die rijk is aan verschillende soorten, omdat we ze mooi of nuttig vinden. Vervuiling moeten we tegengaan als we willen leven in een omgeving met schone lucht en schoon drinkwater.

Omdat milieuproblemen voortkomen uit collectieve acties, moeten oplossingen ook voortkomen uit gezamenlijk handelen. Niemand vervuult in zijn eentje een hele oceaan en niemand kan in zijn eentje de oceaan opschonen. Mensen hebben de mogelijkheid de ethische vraagstukken rondom milieu te formuleren en begrijpen, dus hebben zij ook de gezamenlijke verantwoordelijkheid om tot oplossingen te komen.

Zou Vogel dan geen bezwaar hebben tegen het gedrag van de laatste mens? Dat hangt af van het antwoord dat de laatste mens zou geven op de vraag in wat voor een omgeving hij wil leven. Als hij waardering heeft voor bossen, dan is hij onverstandig bezig met het rancuneus platbranden van zijn omgeving. Dat een bos iets 'natuurlijks' is, is daarbij niet relevant.

Ethische implicaties en kritiek

Het voordeel van Vogels antropocentrische opvatting is dat hij zich niet hoeft te ontdoen van het menselijk perspectief. De ietwat abstracte discussie over de intrinsieke waarde van natuur hoeft Vogel niet aan te gaan. Ook zonder daar een standpunt over in te nemen kun je nadenken over de vraag in wat voor een omgeving we willen leven. Of de natuur nu waarde heeft los van de mens of niet, iedereen ademt liever schone lucht in dan vervuilde. De vraag oproepen in welke omgeving we willen leven is misschien een effectievere strategie voor een milieuvrijwilliger dan uitleggen dat een mossel een teleologisch centrum van leven is.

Een risico dat kleef aan het standpunt van Vogel is dat het voor sommige delen van de natuur lastig kan zijn te beargumenteren waarom we ze moeten beschermen. Waarom zouden we bijvoorbeeld ecosystemen beschermen rondom hydrothermale bronnen in de diepzee? Is het erg als de Pompeiworm die daar leeft uitsterft? Deze ecosystemen bevinden zich ver van de omgeving waarin wij leven en lijken weinig directe impact te hebben op ons mensen.

Tot slot is er over de vraag in wat voor een omgeving wij willen leven veel discussie mogelijk. Die vraag leidt namelijk niet altijd automatisch tot keuzes in het voordeel van het natuurlijke milieu. Neem bijvoorbeeld

het kappen van delen van de Mexicaanse jungle voor de nieuwe Mayatrein die sinds december 2023 in gebruik is. Het treinspoor voor deze trein is 1500 kilometer lang en moet ervoor zorgen dat toeristen makkelijker kunnen reizen en inwoners van afgelegen dorpen meer inkomsten krijgen. Wie met Vogels filosofie wil beargumenteren dat dit een slecht idee is, zal moeten

aantonen dat jungle meer instrumentele waarde heeft dan een treinspoor. Dat kan lastig zijn als verdedigers van het treinspoor kunnen wijzen naar concrete gevolgen zoals economische ontwikkeling en bevordering van mobiliteit, terwijl klimaatactivisten een beroep moeten doen op de schoonheid van lokale dier- of plantensoorten of de waarde van biodiversiteit.

3.13 Foto van de Mayatrein die door het landschap van de Mexicaanse jungle snijdt (2024).

Bekijk de video:

Dwars door de jungle van Mexico

Voor de opening van de Mayatrein in december 2023 protesteerden verschillende groepen milieuactivisten. De trein zou volgens hen onomkeerbare schade aanrichten aan het oerwoud en aan kwetsbare ondergrondse watergrotten. Volgens de Mexicaanse president was daar rekening mee gehouden, middels tunnelpassages en bruggen over de grotten. Alles om economische voorspoed te bevorderen. Maar sinds de opening van de het traject in 2023 blijft die voorspoed uit. De NOS maakte er begin 2025 een reportage over. Was de Mayatrein wel zo'n goed idee?

?

VERWERKINGSVRAGEN

23. Leg uit waarom we volgens Vogel ten tijde van het antropoceen leven in een postnatuurlijke wereld.
24. Leg uit op welke twee manieren 'natuur' als begrip volgens Vogel gebruikt wordt, en waarom dit alleen maar voor verwarring zorgt.
25. Vogels 'denken als een winkelcentrum' is een reactie op Leopolds 'denken als een berg'.
 - Leg uit welke twee overeenkomsten er volgens Vogel zijn tussen een berg en een winkelcentrum, en
 - geef van beide een concreet voorbeeld.
26. Vogels milieufilosofie is antropocentrisch. Toch vindt hij dat de mens wel milieu-problemen op moet lossen. Leg uit:
 - waarom de mens toch milieu-problemen moet oplossen als de natuur geen intrinsieke waarde heeft;
 - op welke manier milieu-problemen moeten worden opgelost.
27. Waarom houdt Vogel zich niet bezig met de vraag of de natuur intrinsieke waarde heeft?
28. Als men denkt als een supermarkt, betekent dat dat men bij het nemen van beslissingen over de omgeving niet altijd de beste beslissing neemt voor de natuur. Leg uit waarom dit voor Vogel geen probleem is.

Opgave 5: Megawindturbines

eindterm 19

tekst 2 Een artikel uit *De Gelderlander*:

GROESBEEK - Bezorgde inwoners van Groesbeek zien de 'megawindturbines' in hun achtertuin niet zitten. Ze zijn bang voor een aanslag op hun gezondheid door lawaai, slagschaduw en trillingen. Arts Diederik Gommers waarschuwt voor ernstige gezondheidsnadelen: "Omwonenden van windmolens hebben vaker slaapstoornissen."

[...] Ook Astrid Roerink maakt zich grote zorgen om de gezondheidsrisico's. Als de Duitse windreuzen er komen gaat ze als Groesbeekse haar eigen Groesbeek verlaten. "Ja zeker weten. Als het door zou gaan, dan ga ik op zoek naar een ander huis."

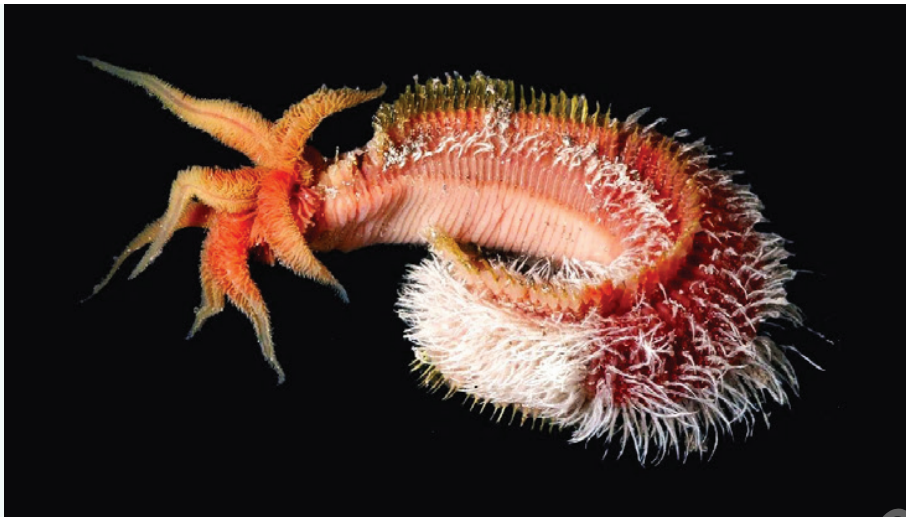
[...] Maar of je last krijgt van de windturbines, verschilt per persoon. Gommers: "Vergelijk het met nachtdiensten. De een is er gevoeliger voor dan de ander. Je kunt niet zeggen: 'Oké, je woont binnen een straal van 2 kilometer dus je krijgt een slaapstoornis.'"

[...] De slaapstoornissen in de onderzoeken [kunnen] ook andere oorzaken hebben, wijst de arts [= Gommers]. Denk aan: werkstress of van nature een slechte slaper zijn. Maar Gommers houdt voet bij stuk: "We moeten de gezondheid van omwonenden vooropstellen. Windmolens moeten een zo gering mogelijk effect hebben op onze gezondheid."

bron: *De Gelderlander*, *Bewoners bezorgd om gezondheid door windmolens: 'Als ze komen ga ik verhuizen'*, 8 februari 2025

29. Leg uit dat de plaatsing van windturbines past in de tijd van het antropoceen.
 30. Leg uit aan de hand van het artikel dat de betekenis van natuur als 'iets onafhankelijk van de mens' wegvalt.
 31. De centrale vraag in milieu filosofie is volgens Vogel: in wat voor omgeving willen wij leven, en wat kunnen we doen om die omgeving te creëren? Vogel meent dat we dit vraagstuk alleen gezamenlijk kunnen oplossen.
- Bedenk een concrete actie waarbij Astrid Roerink, Diederik Gommers en het windturbinebedrijf samenwerken om die centrale vraag te beantwoorden, op basis van hun motieven.

3.14 Foto van de Pompeiiworm. Deze worm leeft bij hete geiserbronnen in de Grote Oceaan en is het dier op aarde dat het beste tegen extreme hitte kan.

3.4 Afsluiting

Aan het begin van dit hoofdstuk noemden we het antropocentrisme als onderliggende oorzaak van klimaatverandering en de huidige zorgelijke staat van biodiversiteit overal ter wereld. Het verlangen naar een alternatief is vanuit dat perspectief begrijpelijk. Taylor beargumenteert dat niet alleen mensen, maar alle organismen intrinsieke waarde hebben; ieder levend wezen is een teleologisch centrum van leven. Leopold roept op tot meer ecologisch bewustzijn en wijst op de intrinsieke waarde van de hele leefgemeenschap. In zijn opvatting valt niet alleen het levende, maar ook het niet-levende als onderdeel van een ecosysteem binnen de morele cirkel. Alle drie deze filosofische posities maken de mens in meer of mindere mate verantwoordelijk voor de omgang met de natuur.

Maar het biocentrisme en ecocentrisme kennen elk hun eigen problemen. Druist het niet te veel tegen onze intuïtie in dat alle soorten gelijkwaardig zouden zijn? Misschien moeten we de natuur inderdaad intrinsieke of inherente waarde toekennen, maar ook erkennen dat niet alle organismen *evenveel* intrinsieke waarde hebben. De vraag is dan: wie bepaalt welk organisme meer en welk organisme minder waarde heeft? Als dat de mens is, zijn we weer terug bij het antropocentrisme. Kunnen we het antropocentrisme echt loslaten? Of is dat misschien niet nodig? Vogels denken biedt de mogelijkheid om vanuit een antropocentrisch waardensysteem op te roepen om na te denken over de manier waarop we omgaan met de

omgeving, of die nu natuurlijk of bebouwd is.

Antropocentrisme heeft een negatieve bijklank gekregen, maar wellicht onterecht. In plaats van de mens als brute onderdrukker met de natuur als haar slecht behandelde onderdaan te zien, kun je vanuit het antropocentrische waardensysteem de relatie ook anders neerzetten. Bijvoorbeeld als die tussen een conservator en zijn kunst.¹⁰ Kunst heeft waarde in zoverre er is voor de mens. Haar waarde is dus instrumenteel. Maar dat ontslaat ons niet van de morele plicht kunstwerken te beschermen en het moedwillig beschadigen strafbaar te maken of op zijn minst immoreel te noemen. Van kunst wordt wel gezegd dat je haar niet nodig hebt om te overleven, maar dat zij wel het overleven de moeite waard maakt. Misschien is dat ook zo met diversiteit in de natuur. En misschien is dat wel de reden om te strijden voor het beschermen van de Pompeiiworm.

Denk verder... de volgende kwestie

Dat er milieuproblemen zijn, valt niet te ontkennen. Als individu kun je netjes je afval scheiden, weinig plastic gebruiken en proberen je CO₂-uitstoot zo laag mogelijk te houden, maar dat voelt zinloos als je buurman dat niet doet. Samenwerking is cruciaal bij dit soort grote vraagstukken. Maar hoe krijg je mensen zover? In de volgende kwestie onderzoeken we hoe we de samenleving moeten inrichten om milieu- en klimaatproblemen op te lossen.

¹⁰ Zie voor een vergelijking tussen kunst en natuur ook de verwijzing naar Adorno in SEP *Environmental Ethics*.

Opgave 6: Creperen of beheren?

eindterm 16

De Oostvaardersplassen is een uniek natuurgebied in Flevoland. 'Rietvlaktes, ruige graslanden, waterplassen, omringd door bossen: een waar vogelparadijs van internationale waarde', zo is op de website van Staatsbosbeheer te lezen. Naast bijzondere vogels kom je er edelherten, konikpaarden en heckrunderen tegen.

Toch gaat het er niet altijd vreedig aan toe. Een overschot aan dieren kan betekenen dat er niet voldoende voedsel is in het gebied. Om te voorkomen dat dieren langzaam uithongeren, wordt een deel afgeschoten door Staatsbosbeheer. Het gaat hierbij om honderden edelherten en grote grazers.

Dit beleid leidde tot felle protesten van dierenactivisten. Boswachters werden bedreigd. Actievoerders gooiden balen hooi over de hekken om ze bij te voeren. Ecologen en biologen legden uit dat het bijvoeren schadelijk is en dat dierensterfte bij de natuur hoort. Bijvoeren zou de populatie herten, paarden en runderen alleen maar vergroten, waardoor nog meer dieren zouden moeten worden afgeschoten. Het natuurgebied vormde het decor van een strijd tussen dierenactivisten en Staatsbosbeheer.

3.15 Demonstratie bij de Oostvaardersplassen: 'Stop het creperen, start het beheren' (2016).

32. Beargumenteer of Paul Taylor aan de kant van Staatsbosbeheer of aan de kant van de actievoerders zou staan. Pas hierbij de plichten die Taylor toekent aan de mens toe.
33. Volgens Taylor kan je iets schade toebrengen ook al heeft het geen zelfbewustzijn en kan het geen pijn ervaren.
- Leg uit wat Taylor onder schade toebrengen verstaat.
 - Vergelijk dat vervolgens met jouw eigen opvatting over schade toebrengen. Ben je het met Taylor eens?
34. Gebruik Leopolds landethiek om het beleid van Staatsbosbeheer te verdedigen.

35. De Oostvaardersplassen bestaat uit een kern waar de natuur vooropstaat. Daaromheen ligt een schil met bossen en halfopen boslandschap waar naast natuur vooral beleving, recreatie en toegankelijkheid voor mensen vooropstaan. Er zijn paden en vogelkijkhutten voor vogelspotters.
- Beredeneer hoe de schil in de Oostvaardersplassen het ecologisch bewustzijn kan bevorderen, en
 - leg uit wat het gevolg hiervan op beleidsniveau zou zijn.

Waar nu de dieren grazen en de vogels broeden, was ooit zee. De Oostvaardersplassen is in de jaren 1960 per toeval ontstaan in Flevoland, op een stuk nieuw land dat droogviel bij de aanleg van de Flevo-polder. Oorspronkelijk was het gebied bedoeld voor industrie, maar doordat het laag bleef liggen en niet werd bebouwd, ontwikkelde zich er een moerasgebied met rietvelden en open water. Dit trok al snel veel vogels aan, waaronder zeldzame soorten als de lepelaar. In de jaren 1980 werd besloten het gebied te behouden als natuurreservaat.

36. Leg met het voorbeeld van de Oostvaardersplassen uit dat we moeten spreken van een postnatuurlijke wereld volgens Steven Vogel.

Filmmaker Mark Verkerk en ecooloog en natuurfotograaf Ruben Smit filmde twee jaar lang dieren en het voorbijgaan van de seizoenen in de Oostvaardersplassen. In 2013 brachten ze hun natuurdocumentaire uit: *De nieuwe wildernis*. Het was een succes. Binnen een week bezochten 100.000 mensen de film en de makers wonnen verschillende prijzen, onder andere de prijs voor beste filmposter.

3.16 Filmposter van *De nieuwe wildernis* (2013).

Gebruik afbeelding 3.16.

37. Beargumenteer met Vogel's opvatting over natuur dat de filmposter een tegenstrijdigheid bevat.
38. Beargumenteer of er volgens jou in Nederland natuur is. Leg daarbij uit:
- welke definitie van natuur je gebruikt;
 - wat een vooronderstelling is bij jouw definitie.

Primaire tekst 3, Steven Vogel over 'denken als een berg'

Vertaling van: *Thinking Like a Mall. Environmental Philosophy after the End of Nature* (2015).

1 In een bekende passage in *'A Sand County Almanac'* vertelt Aldo Leopold over de keer dat hij en een aantal anderen, "jong en schietgraag", een wolf en haar welpen zagen vanaf een rotswand en op hen schoten. Ze raakten een van de welpen in het been en verwondden de moeder dodelijk. Hij beschrijft hoe hij naar de gewonde wolvin klauterde en "een felgroen vuur in haar ogen zag sterven". In dat vuur zag hij iets "dat alleen bekend was bij haar en de berg", iets wat hij eerder niet had begrepen. Deze verborgen waarheid, zegt hij, werd hem jaren later duidelijk, toen wolven van de bergen werden verdreven vanuit de redenering "minder wolven, meer herten ... een jagersparadijs". De hertenpopulatie explodeerde, hellingen werden kaalgevoeten en uiteindelijk decimeerden de hertenkuddes door hongersnood. Leopold concludeert dat wij mensen moeten leren om "te denken als een berg". Daarmee bedoelt hij: we moeten leren te zien dat er meer is in de wereld dan we begrijpen, de donkere complexiteit en de diepte van natuurlijke processen erkennen die ons beperkte vermogen om te begrijpen en te beheersen zo ver te boven gaan.

2 Dit verhaal, en vooral het aansprekende idee van denken als een berg, is een ijkpunt geworden voor veel discussies over milieukwesties. Het symboliseert het belang om het mysterie en de transcendente kracht van de natuur te erkennen en is een waarschuwing tegen de menselijke arrogantie te denken dat de natuur ooit beheerst of zelfs volledig begrepen kan worden. Mijn eigen jeugd heb ik doorgebracht in Manhattan en was heel anders dan die van Leopold. Ik had geen geweer, schoot niet en zag geen wolven. Er toch ervaarde ik de wereld om me heen in die dagen – de toeterende auto's, de haastige voetgangers, de pronkende duiven, de glimpen van de zonsondergang over de Hudson bij het oversteken van 14th Street – als iets wat ik zeker kon begrijpen en beheersen. Ik besteedde uren aan het bestuderen van de metrokaart totdat ik mijn weg kende in de ondergrondse wereld van New York, misschien wel net zo goed als Leopold de bossen en dalen van centraal Wisconsin kende. En toch ontdekte ik naarmate ik ouder werd hoeveel ik niet wist: de krachten van gentrificatie en racisme en een economische neergang die buurten over de hele stad transformeerde, de vervuiling die astma en andere ademhalingsproblemen veroorzaakte bij veel van mijn klasgenoten, de plannen voor stadsvernieuwing die oude huurwoningen vernietigden en ze vervingen door brute hoogbouwprojecten, de manier waarop de gezondheid van de stad – fiscaal, milieutechnisch, cultureel en menselijk – afhankelijk bleek te zijn van grote financiële, geopolitieke, energiepolitieke en klimatologische krachten waarover niemand, zeker ik niet, enige controle leek te hebben. Zelfs de metro begon te veranderen, met nieuwe lijnen die werden toegevoegd en andere geschrapt.

3 Er was een duisternis in de stad, en in de wereld, die ik niet had begrepen, en mijn vroegere zelfvertrouwen en gevoelens van controle en veiligheid maakten plaats voor iets anders, iets onzekerders. Toch bleef de skyline van Manhattan, of je die nu bekeek vanaf de Brooklyn Bridge, de Staten Island ferry of een vliegtuig dat opsteeg vanaf LaGuardia, op dezelfde manier zo verbazingwekkend als de Alpen of de Rockies: verheven, overweldigend groot, een onbegrijpelijk en toch ontroerend conglomeraat. Niet bestaand uit pieken en dalen, maar uit massa's middelgrote

gebouwen vermengd met onverwachte en opvallend hoge gebouwen, onderbroken door uitzichten op lanen en dat grote groene park in het midden, de mengelmoes van *art deco* en modernisme, glanzende glazen zijkanten en grijze granieten muren, sommige 's nachts verlicht in allerlei kleuren en andere slechts schaduwen in het maanlicht. Een beeld van energie en schoonheid en tegelijkertijd (en dit is het verschil met de Alpen of de Rockies) van de ongrijpbare complexiteit van miljoenen menselijke levens die allemaal tegelijkertijd plaatsvinden.

4 Maar zelfs die skyline bleek niet zo gemakkelijk te begrijpen of te beheersen, met zijn onvoorspelbare veranderingen en aldoor veranderende betekenis. Het Empire State Building – in mijn kindertijd hét symbool van de ogenschijnlijk onbeperkte kracht van menselijke ambitie, *The Tallest Building In The World* – werd op zijn beurt overtroffen door andere gebouwen die zelfs nog groter werden (en de kennis dat elders op de wereld nog grotere waren gebouwd! Wie had dat gedacht!). En toen natuurlijk die grote en verschrikkelijke schok op een herfstochtend toen de nieuwste hoogste gebouwen zelf, oorspronkelijk lelijke indringers, doelen werden van vliegtuigen en tegen alle verwachting in instortten. Ze bleken zelf onderdeel van de natuur, onderhevig aan krachten van inslag, vuur en zwaartekracht waarvan je op de een of andere manier was vergeten dat ze altijd in het spel zijn – en, ja, ook onderhevig aan krachten van woede en religieus fanatisme en anti-imperialistische woede die je ook was vergeten of waarvan je je ook nooit had kunnen voorstellen dat die zich hier zouden afspelen. En dus lieten ze zien dat ze wild waren, net zo wild als Leopolds berg, of als Kriegers plastic bos.

5 Je begrijpt misschien wat ik probeer te zeggen: als het nadenken over de kunstmatigheid van wat we natuur noemen en over de natuur van onze artefacten ons laat zien dat natuur en het kunstmatige niet zo makkelijk te onderscheiden zijn, en dat onze omgeving altijd al iets is wat we mede hebben gecreëerd en toch iets is wat desondanks of juist daarom altijd wild blijft, dan zou denken als een berg wel eens niet zo verschillend kunnen zijn als denken als een stad, of niet zoveel moeilijker te leren of niet zoveel onbekender. Wat niet wil zeggen dat ze allebei even eenvoudig of vertrouwd zijn, maar eerder dat steden misschien gewoon meer gemeen hebben met bergen, of in ieder geval met bergketens, dan men zou denken. Maar ik praat liever niet over steden of bergketens, die zijn te ingewikkeld. Ik heb het liever over winkelcentra.

© 2025 Uitgeverij LAMBO

Opgave 7: Denkende bergen en winkelcentra

eindterm 20

Gebruik *primaire tekst 3*.

39. Vogel verwijst in zijn tekst naar Leopolds 'denken als een berg' en noemt het een "aansprekend idee". Waarom is dit volgens Vogel een bruikbare metafoor?
40. Leg uit waarom er volgens Vogel niet zo'n groot verschil is tussen de manier van denken als een berg en de manier van denken als een stad.

Groepsopdracht: Vriend of vijand van de Veluwe wolf?

eindterm 16

De terugkeer van de wolf in Nederland roept veel discussie op. Moeten we de wolf beschermen als een waardevol onderdeel van de natuur, of moeten we ingrijpen omdat hij een gevaar vormt voor vee en mens? Verschillende waardensystemen (antropocentrisme, biocentrisme en ecocentrisme) geven verschillende antwoorden op deze vraag.

Bekijk eerst via de QR-code de korte reportage 'Demonstratie tegen de wolf: bebloede nepwolf en trekkers' van Omroep Gelderland van 5 februari 2025.

Jullie gaan in groepjes een **campagneposter** ontwerpen waarin jullie een standpunt innemen over de wolf op de Veluwe, vanuit een van de drie waardensystemen uit dit hoofdstuk.

Stap 1: De klas indelen in drie groepen

- **Groep 1: Antropocentrisch standpunt** Hoe kunnen mensen het beste omgaan met de wolf? Heeft de wolf waarde, is hij nuttig voor de mens, of moeten we hem bestrijden om onze andere belangen te beschermen?
- **Groep 2: Biocentrisch standpunt** Heeft de wolf recht op een plek in Nederland, net als andere levende wezens? Wat betekent zijn intrinsieke waarde voor ons handelen?
- **Groep 3: Ecocentrisch standpunt** Wat betekent de aanwezigheid van de wolf voor het ecosysteem als geheel? Is hij een sleutelsoort die bijdraagt aan het evenwicht in de natuur?

Stap 2: Een campagneposter ontwerpen

- Kies een **slogan** die jullie boodschap krachtig en duidelijk weergeeft.
- Gebruik **afbeeldingen** en **symbolen** die jullie standpunt visueel versterken. Jullie mogen ook zelf tekeningen maken natuurlijk! Bedenk eventueel een **logo**.
- Schrijf een **korte tekst** (max. 50 woorden) die jullie argument samenvat.
- Zorg ervoor dat de poster **duidelijk** en **overtuigend** is, zoals een echte campagneposter.

Stap 3: Presentatie

- Elk groepje presenteert kort zijn poster en legt uit hoe deze aansluit bij het gekozen waardensysteem.
- Beoordelingscriteria voor de presentatie:
 - **Inhoud:** duidelijke en juiste weergave van het gekozen waardensysteem.
 - **Creativiteit:** overtuigende en originele visuele elementen en slogans.
 - **Duidelijkheid:** de boodschap is in één oogopslag te begrijpen.
 - **Presentatie:** het groepje kan goed uitleggen hoe de poster aansluit bij het waardensysteem.

AARDE AAN DE MENS

Dierethiek en milieufilosofie

ter voorbereiding op het eindexamen filosofie havo 2026-2029

Colofon

Titel: *Aarde aan de mens. Dierethiek en milieufilosofie*
Ter voorbereiding op het eindexamen filosofie havo
2026-2029

ISBN: 9789460621949

Druk: 1e druk (2025)

Auteurs: Rick Berends, Laurens van der Goot, Jutka Vas
Grafisch ontwerp: Madelief Brandsma

Uitgeverij LAMBO BV

020-845 0078

info@lambo.nl

www.lambo.nl

Een volledig inzage-exemplaar ontvangen?
Schrijf je in voor de nieuwsbrief filosofie!

© 2025 Uitgeverij LAMBO

UITGEVERIJ LAMBO